

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	8
'AHO	M nite, 20 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakati

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau

'Eiki Minisit Lao

Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisit Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

S misi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

Lord Vaea

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu'iha'ateiho

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

M teni Tapueluelu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Vili Manuopangai Hingano

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

S miu Kuita Vaipulu

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 8A/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 20 Sune, 2016
11.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>Komiti Kakato:</u>
		<p>4.1 Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakahu atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga (2016/2017) * Polokalama Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'anga ki he Ta'u Faka-Pa'anga 'oku ngata ki he 'aho 30 Sune, 2017 * Fakamatala Patiseti 2016/2017 * Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungauae Fakapule'anga 2016/2017-2020.</p>
		<p>4.2 Lao Fakaangaanga(Fakatonutonu)(Fika 2) ki he Ngaue Fakapule'anga 2016 (Fika 9/2016)</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe:
Fika 06	:	Kelesi

--	--	--

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea	7
Ongoongo ki he folau mei he K miti Pa’anga ki Fisi	7
Tapou ke longomo’ui ange ng ue K miti Pa’anga	8
Me’a ‘a e Sea	9
Fakama’ala’ala he hiki Vouti Potung ue Ako	9
Palopalema fehangahangai lahi mo e Patiseti Potung ue Ako	11
Fakamahino holo tu’unga ako he fonua ni	12
Kole ke toloi Fale Alea koe’uhi ko e katoanga Toloa	18
Palopalema he langa ‘i Ha’apai	19
Fakamahino Pule’anga kehekehe pe ‘ekonomika Tonga mo ‘Asitel lia	24
Kehekehe founga t naki tukuhau Tonga mo ‘Asitel lia	25
Fakama’ala’ala he ma’u hala fel ve’i mo e fe’amokaki ‘i Tonga ni	25
Fehu’ia hiki 5 kiliu totongi koloa & ng ue	28
Fehu’ia pa’anga tokoni fakakolo	29
Tali Pule’anga ki he pa’anga tokoni fakakolo	29
Tali Pule’anga ki he ngaahi mon ’ia he polokalama 1	30
Tokanga ki he p seti 20 pa’anga ng ue e Potung ue Ako	31
Tokanga ki he kehekehe ‘esitimetri ki he fefolau’aki	34
Fehu’ia f founga ngaue’aki é m mani he founga fakamaaka	38
Fakamahino lolotonga fai ng ue lahi Potung ue Ako ki he founga fakamaaka	39
Tokanga ki he palani ng ue Potung ue Ako	42
Tokanga ki he lahi kau faiako lelei mole atu mei Tonga ni	44
Tokanga ke fakalelei’i taumu’a ng ue Potung ue Ako	44
Tali Pule’anga ki he hoha’a ki he tu’unga e fokotu’utu’u ako he fonua ni	44

Fehu'ia founa na'e liliu'aki 'esitimeti ngaahi polokalama kehekehe Potung ue Ako	47
Tali Pule'anga ki he t lafile he feliliuaki 'esitimeti Potung ue Ako	47
Tokanga 'ikai ha tokoni ki he ngaahi 'apiako maumau 'i Ha'apai	49
Kole tokoni ma'a e ngaahi 'apiako 'o Ha'apai	49
Kole ke fou p kole tokoni ki muli he founa'.....	50
Kole ke fakakau Ha'apai he 'inasi tokoni'i ngaahi 'apiako	50
P loti'i 'o tali Vouti Potung ue Ako & ngaahi fakatonutonu	50
Kelesi.....	51
Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga	51

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: M nite, 20 Sune 2016

Taimi: 1100-1110

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Fakafofonga Fika 4, k taki 'o tataki mai 'etau lotu.

M teni Tapueluelu: M l 'Eiki Sea. Ki mu'a pea kamata 'etau lotu 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki N pele, Hou'eiki Kapineti mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai, te u to'o mu'a 'a e faingam lie ko eni ke u 'oatu ai ha kole fakamolemole ki ha taha p 'i hotau Fale ne lavea hono loto mo hono laum lie 'i ha lea na'e fakahoko 'e he motu'a ni 'i he lolotonga e faifatongia. 'Oku ou kole fakamolemole atu ai kiate kimoutolu kae toki kamata 'etau lotu.

Lotu

(Kamata 'aki e ouau lotu 'o e pongipongi ni 'a e Himi 391)

M teni Tapueluelu: M l mou me'a hifo.

(Hoko atu e lotu 'aki e me'a e Fakafofonga ha ngaahi veesi mei he folofola)

<009>

Taimi: 1110-1120

'Eiki Sea: Fakam l atu ki he fika f he lotu lelei 'i he pongipongi ni. Kalake, k taki 'o fai mai 'etau tali uí.

Ui 'a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Minisit 'o e Fonua mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o 'Ene 'Afió kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí, kae 'at ke fakahoko 'a hono ui 'o e Falé ki he pongipongi ní, 'aho M nite, 'aho 20 'o Sune, 2016.

Poaki

Kalake T pile: 'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui e Falé ki he pongipongi ní. Ko e 'Eiki Pal miá 'oku poaki me'a t mui mai, 'Eiki Tokoni Pal miá 'oku poaki folau. Pea 'oku poaki mai mo e 'Eiki Minisit Pa'anga H Maí mo e Tuté peh ki he 'Eiki Minisit Mo'uí, kau ki ai mo e

‘Eiki Minisit F fakatau’akí, Ng ue ‘a e Kakaí, Polisi, Pilisone mo e Ng ue Tamate Afí pea peh ki he ‘Eiki Minisit ki he Ng ue Lalahi mo e Takimamatá. Poaki mai pea mo ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, poaki me’a t mui ‘Eiki N pele, poaki t mui ‘Eiki N pele Tu’ilakepa poaki mai ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu. M l ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: M l . Tapu mo e ‘ fio ‘a e ‘Otua Mafimafi ‘i hotau lotolotonga. Tapu foki ki he Hau e ‘Otu Tongá, Kingi Tupou IV kae ‘uma’ ‘a e Ta’ahine Kuiní, Kuini Nanasipau’u mo e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu foki ki he ...

<002>

Taimi: 1120-1130

‘Eiki Sea Fale Alea: ... ki he ‘Eiki Minisita ki he Potung ue Fonuá mo e Saveá mo e Tau Malu’i Fonua ki he ‘Ene ‘Afió, pea mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘o e Fonuá, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí.

M l mu’a ho’omou kei laum lie lelei ki he pongipongi faka’ofa’ofa ko eni. Pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakam l kiate kimoutolu na’e lava ki he huufi ko eni ‘o e Summit, koe’uhi he ‘oku mahino ‘oku poupu ‘a e Falé ki he ng ue ma’ongo’onga ko eni, ‘oku mahu’inga ki hotau kakaí.

‘Oku mahino p foki na’e ‘omai ‘a e tohi kole ke t loi ‘a e Falé ki he ‘aho 28, ka koe’uhí na’e ‘osi tala p foki ‘etau tu’utu’uní heni pea tau toki m tukú, ko e 11.00 ‘o e ‘aho ni. He ko e me’a lelei ke lavalava atu ‘etau ng u , he ko u tui ko hotau fatongia totonu ia ki he kakai ‘o e fonuá. Pea ‘i he taimi tataú, ‘oku mahu’inga ‘aupito ke fai mo paasi eni ‘a e Pule’anga, kae fai ha ‘u, he ‘oku lahi ‘a e ng ue ‘a e Pule’angá. Kae ‘oua te tau toe nofo ke tau toe toloi ‘a e me’á. ‘Oku totonu ki he kau Minisit ko eni ‘oku ‘a’ana ‘a e ngaahi pootifoli ko ‘oku te’eki ke tau lave ki ai, ‘oku tonu ke nau ‘i heni. Ka ‘i he taimi tatau p , ke mahino kiate kitautolu Hou’eiki Fale Alea, ko e ng ue eni ‘oku mahu’inga. Pea ko e taimi totonu p foki Hou’eiki Kapineti. ‘Oku ‘ikai totonu ke toe folau ha taha ‘i he taimi peheni, taim Patisetí, ‘o kapau ‘oku fie ma’u ke paasi ho’omou Patisetí. Kaikehe, fakam l ‘aupito Fika 4 ‘a e lotu lelei ‘o e pongipongi ni, tau kamata lelei pea m l . Mahalo p ko e ‘Eiki N pele mei Fisi ‘oku fie me’a mai.

Ongoongo ki he folau mei he K miti Pa’anga ki Fisi

Lord Vaea: Fakam l atu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, m l ho’o laum lie, kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki Pal miá, Hou’eiki Minisit , peh ki he Hou’eiki, kae ‘uma’ ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakaí. M l ho’omou laum lie kihe pongipongi ni, pea m l tau mo e ng ue lahi ki he ‘Eiki Minisit Ngóué ‘i he fakaf angai lelei ‘i he t kunga ‘oku ‘i ai ‘etau mo’uí ‘i he ngaahi ‘aho ni Sea.

Ko e ki’i ongoongo p Sea, fekau’aki pea mo e folau na’e fai pea mo e K miti Pa’angá. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e taumu’a ‘a e K miti Pa’angá ‘a e Pasifiki ‘oku pehe ni, ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai foki ke m mipa ‘a e K miti Pa’anga ia ‘a e Pasifikí ‘o hang ko ia ‘oku nau kau atu ki Nu’usilá p ko ‘Aositel lia. Pea ko e ngaahi taumu’a eni ‘oku fai ki ai ‘a e fakakaukaú, ke ‘ai ha K miti Pa’anga Fakafeitu’u ‘a e Pasifikí, ‘o kau ki ai ‘a e fonua ko eni ‘e 14 p 17. Pea ko e taumu’a ia.

Toe 'i ai mo e faka'amu ke 'ohake 'a e ng ue ko ia 'a e K miti Pa'angá, ke ne toe hanga 'o toe vakai'i 'a e ngaahi ng ue ko ia 'a e pa'angá, pea peh ki he ola ko ia 'a e ng ue ko ia 'a e Pule'angá, tautautefito ki hono vakai'i 'a e Pa'anga H Mai pea mo e founga ko ia 'oku ne ng ue'akí. Pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu ke 'i ai ha L pooti Fakata'u 'a e 'Ateni Senialé kihe K miti Pa'angá, pea peh foki ki hano vakai'i 'e he K miti Pa'angá ha ngaahi ng ue ko ia 'i he taimi 'oku fai ai 'a e teuteu'i ko ia 'a e Patiset , ke fai ha femahino'aki ki ai.

'Oku 'i ai 'a e taumu'a ng ue mai ki ho Fale ni 'a e K miti ko ia 'a e CPA, 'Eiki Sea, 'i Siulai, 2016, kae 'uma' foki 'a e fakataha ko 'a e K miti Pa'angá ki *Honiara* 'i 'Okatopa 'o e 2016. 'Oku h mai 'a e ngaahi ola 'o e ngaahi ng ué, 'oku 'i ai 'a e toko ua na'e tuku kitu'a mei he K miti Pa'angá 'i hotau fonua kaung 'apí 'i he tu'utu'uni 'a e Seá, pea fakahisit lia eni, ka ko hono 'uhingá ko hono tautea'i eni 'i he ta'u 'e ua, 'a e ongo m mipa ko eni pea 'osi ai p 'ena ng ue 'anaua 'i he Fale Alea ko ia.

Tapou ke longomo'ui ange ng ue K miti Pa'anga

'Oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e Pangik 'a M maní, kae peh foki ki he *UNDP* pea mo e tokoni ko 'oku fai meihe Pule'anga Nu'usilá, ke toe lelei ange 'a e ng ué 'a e K miti Pa'angá, 'i hono lakanga ko ia ko e K miti Pa'angá, pea peh foki ki hano faka'eke'eke kae 'uma' ha ngaahi ng ué 'oku fie ma'u ke fakapapau'i, pea lava ke ne hanga 'o fai 'a e ng ue ki ai, kae 'oua 'e tali p ke toki fai ha tu'utu'uni atu. P ko hono fakalea fakapilit nia faka'amu ke toe *pro-active* ange 'a e ngaahi ng ue ko ia 'a e K miti Pa'anga. 'Ikai ngata p ia 'ia kitautolu, ka 'oku peh foki k toa foki pea mo e 'otumotú.

'Oku 'i ai 'a e fakahoko mai mei he fonua ko eni ko *Bouganiville* ia 'oku ma'u honau tau'at ina kakató 'i Sune, 'aho 15 'o e 2019. Ko e ngaahi ongongo p ia Sea, na'e fai p eni 'i *Nadi*, pea 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'a e Pule'anga Fakatahatahá ke hokohoko lelei atu eni ke lava 'o ma'u ha K miti Pa'anga fakakatoa 'a e Pasifikí. 'Oku 'ikai foki ha m mipa ia 'i he Pasifiki 'oku nau m mipa ai hang ko Nu'usila, 'oku 'ikai ke tau m mipa ai, ka 'oku tau ng ue p mo e *State* ko ia 'o *South Australia*. Ka 'oku 'ikai ha memipa pau ko e 'uhingá ke tau lava 'o pangikee'i ki ai 'etau feng ue'aki kae 'uma' foki 'a e ngaahi fakamatalá.

Ko e ngaahi ongongo p ia Sea, na'e ma'u mai 'i he 'aho 'e ua p tolu ko eni, pea 'oku 'i ai 'a e fiefia. Ko e fakamanatu atu p Sea, ki ho'o kaung ué ke nau manatu'i. 'I he taimi na'a ku lele ai mo e ki'i *per diem* hono 'omai *cash*. Lele atu au ke u ng ue'aki ko 'i he *duty free*, talamai 'e he *duty free* ia 'a Fisí. Ko e pa'anga eni ia 'oku 'asi mai ai ko e pa'anga ia 'o e taimi 'o Tupou V, he 'ikai ke mau tali 'emaolu. Ko e pa'anga 'oku mau tali 'a 'oku 'asi ai 'a e 'imisi ko 'o Tupou VI. Kole atu p ki he kau ng ue Sea, ke 'oma p 'a e *per diem* hoko maí pea 'omai 'i he 'imisi ko ia 'o Tupou VI, ke u fononga mo ia he na'a ku toe ki'i tukuvak p 'i he tafa'aki, kae m l 'ofa 'a e 'Eiki 'o toe 'omai p ha me'a ke fakahoko atu 'aki 'a e fonongá. Ko e ki'i ongongo p ki ho Fal Sea. M l 'aupito.

'Eiki Sea Fale Alea: M l 'aupito. 'Eiki N pele Fika l 'o Tongatapú, pea m l p kuo ke tau lelei mai, ka 'oku tonu p 'e fakahoko p ki he 'Ofisí, ke manatu'i ma'u p ko e 'imisi 'o Tupou VI teke h 'ele mo ia ke fakahoko 'aki 'a e fakataha lelei. Ka ko u tui 'e toki tali p ke 'omai 'a e

L pootí, koe'uhi ke tufa ki he Hou'eiki Memipa 'o e Falé, pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito

'a e fakataha ko eni 'i ho'omou teuteu ki he Fakataha Lahi ki Solomoné. Pea ko u tui mahalo 'i he'etau ng 'unu ko enii ki he Temokalate mo e ngaahi *accountability*, 'oku fie ma'u 'aupito 'a e ho'ata kitu'a mo e ngaahi ng ue *especially* ki he ng ue ko ena 'a e K miti Pa'anga, koe'uhi ke sivilivi'i 'a e anga 'etau ng ue'aki 'a e pa'anga 'o e fonua, ka e m l 'aupito hono fakafofonga'i lelei kitautolu.

Mahalo 'oku 'ikai ha toe me'a ka ko e kole p 'Eiki Sea, ka tau liliu 'o **K miti Kakato**, kae hoko atu 'etau ng ué.

Me'a 'a e Sea

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal miá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele 'o e fonuá. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Tapu ki he Kalaké, kae 'uma' 'a e kau ng ue 'o e Falé. Hang ko e lotu lelei kuo mou me'a ki ai, tau fakafeta'i p ki he 'Otua 'a e me'a kotoa. M l e tauhi 'ofa, tauhi lelei 'oku fai ma'a e Hou'ekí, tau a'usia ai 'a e kamata'anga 'o e uike fo'ou ko eni.

'E Hou'eiki! Te'eki ke tau hoko atú, ka kou fie fakamanatu atu p mu'a 'a e ki'i me'a nounou p ko eni. Mou k taki 'al , ka fakahoko atu p 'e he Seá, kuo mahino 'a e feme'a'akí, tau p loti, mou k taki 'al 'o fakamokomoko hifo, ka tau p loti.

Kuo lava lelei 'a e ...

<004>

Taimi: 1130-1140

Sea K miti Kakato: ...tau vouti 'e hongofulu m nima, toe 'etau vouti 'e valu, toe vouti 'e valu ke fakakakato 'a e fie ma'u ko ia 'oku fai mai mei he Pule'anga, ka 'oku ou talamon atu Hou'eiki ke tau ma'u ha fakataha angalelei, faka'ofa'ofa, melino mo fakafiefia.

Fakama'ala'ala he hiki Vouti Potung ue Ako

Tau hoko atu ki he vouti hongofulu m ono, ko e vouti ia 'a e Potung ue Ako, pea mo e Ako Ng ue 'oku 'i ai hono potu folofola ko S misi vahe 3, veesi hongofulu m tolu, S misi vahe 3, veesi hongofulu m tolu. Ko hai ia ko 'iate kimoutolu 'oku poto mo 'ilo me'a, ' te ne 'ai ke h 'ene ngaahi ng ue 'i he lelei 'ene t 'onga, 'o fai 'aki 'a e angavaivai 'a potó. Tuku atu ki taumu'a fai mai ha kinikini.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e 'Eiki Sea mo e K miti Kakato, kae ...Potung ue Akó foki eni ko e Potung ue ko eni 'oku mou mea'i p 'a hono mahu'inga, ko e 'esitimetri ko 'o e ta'u kaha'u 'oku mau hiki hake ia meimei ko e 1.5 miliona 'a e Potung ue Ako, ko e lahi taha 'o e pa'anga 'oku 'ave ki heni 'a ia 'oku 'ave ia he ngaahi va'a ko 'o e ako 'a ia ko e polokalama tolú ia, 'a ia 'oku polokalama f foki 'a e Potung ue ko eni, 'a ia ko e polokalama tolu 'oku 'i ai

ko ako si'i mo e ngaahi ako kolisi, 'a ia ko e lahi, pea ko e ... k ko e lahi taha 'o e ivi fakapa'anga ko ko fakalahi ko ko ki he ta'u kaha'u 'oku nofo 'i he ngaahi ako'anga ko ko 'o e Pule'anga, 'a ia 'oku meimei 'i he 1.5 miliona kae meimei ko e lahi taha ia 'o e hiki ko eni 'oku 'omai 'o tanumaki 'aki. 'A ia ko e kongia ia ko ia Sea 'oku ke mea'i p foki ko e meimei ko e ... na'e 'i ai p mo e to e ki'i fakalahi hake 'a e kongia ko ki hono tokanga lelei ko 'o e tu'unga ko ko 'o e ako, p 'oku *quality assurance* 'a ia na'e to e 'i ai mo e ki'i fakalelei ki ai ki he tafa'aki ko ia Sea. Kapau 'oku fakalukufua 'i he ngaahi polokalama 'e f ko eni 'o e Potung ue Ako 'a ia ko e polokalama 'uluaki fel ve'i ia pea mo e pule'i pea mo e fel ve'i pea mo e ngaahi *policy*, pea ko e ua fel ve'i ia pea mo e ..

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i kole p ki he Minisit

'Eiki Minisit Pa'anga: ...angalelei 'a e *quality* ko 'o e ako, pea ko e fika tolu ...

Lord Fusitu'a: K taki Minisit te ke lava me'a mai 'i he *policy*...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko 'eku lave atu eni fakalukufua eni ...

Sea K miti Kakato: Ko e fakalukufua eni me'a hifo ki lalo, 'osi 'a e fakama'ala'ala pea toki hoko atu, kae tuku ke tafe lelei 'a e fakama'ala'ala k taki 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'A ia Sea ko e kongia hono tolu hang ko 'eku lave ko 'anenai ko e kongia ia ko va'a ko ako pea ko e lahi taha 'o e pa'anga ko eni 'oku 'omai 'o tanumaki 'aki. Pea ko e kongia ko hono tolu 'a e ngaahi ako ko m 'olunga ange 'i he ngaahi ako kolisi, 'a ia 'oku polokalama p 'e f 'o e Potung ue ko eni Sea, ka ko e faka... hoko atu p puipuitu'a pea mo e hono 'oatu kongokonga lalahi 'o e tu'unga ko ko 'o 'etau 'esitimeti ko ki he ta'u kaha'u, 'a ia foki ko e Potung ue Ako ko e lahi taha ia, ko e pa'anga ng ue fe'unga ia mo e 46, 45.8 miliona, 'a ia 'oku 46 ia, pea ko e hoko foki ai 'etau pa'anga ng ue ko e 32.5 p ko e 32.6 'i he Potung ue Mo'ui, 'a ia ko 'eku lave atu ki ai Sea ko e kongia lalahi ia ko mahino p fakamamafa feinga'i 'a e ako ke to e lelei ange 'a e ngaahi ako k toa mei he ako si'i lele ai 'o a'u ki he ngaahi ako kolisi, pea mo peh mo e to e fai 'a e tokangaekina ki he Va'a ko eni Tokanga'i 'a e Lelei ko Ako, p ko e *quality assurance*. Sea ko e ki'i fakat t fakalukufua ia 'o 'etau sio atu ki he ako ki he ta'u fo'ou Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit Ako. 'E 'Eiki N pele Niua na'e 'i ai 'a e me'a na'a ke tokanga ki ai?

Lord Fusitu'a: Tapu mo e Feitu'u na Sea, pea tapu mo e K miti. Ko ia na'e me'a mai 'e he Minisit 'oku 'i ai 'eku fehu'i fakalukufua 'a'aku mo e fanga ki'i fehu'i 'amui ka ko e 'ai p ke to e ki'i fakama'ala'ala mai. Ko e peesi 225, ko e 'esitimeti kamata ko he 15/16 ko e 60 tupu miliona, 'esitimeti ko ki he 16/17 - 67 miliona, 'a ia 'oku hiki 'aki ia 'a e 7 miliona, 'oku 'ikai ke u fu'u ma'u lelei 'e au me'a ko na'e 'ai mai ko ki'i me'a ia na'e 'ai mai 'anenai ki'i nenefu pe ...

'Eiki Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, 'uma' 'a e toenga 'o e Hou'eiki M mipa. Ko e ki mu'a ke 'oatu 'a e tali ko eni 'oku ou faka'amu p ke 'oatu p ha ki'i *brief* 'o e Potung ue ko eni

ko e motu'a ni foki 'oku 'i ai. Kuo 'osi hanga 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga 'o fakah atu 'a e pa'anga fakalukufua pa'anga 'e 4 miliona, 'a ia ko e lahi taha eni 'i he ngaahi Potung ue 'a e Pule'anga 'oku vahe'i ki ai 'a e pa'anga 'a e Pule'anga, pea 'oku mahino ai 'a e mahu'inga 'o e ako ki he fonua ko eni. Na'a ne 'osi hanga 'o lave ki he ngaahi kongalalahi 'e f 'o e vahevahe ko eni 'o e ngaahi *ministry* ko eni, 'a ia na'a ne lava ki he palani mo e fale'i 'a ia ko e kongalalahi 'uluaki ia, 'oku 'i ai p mo hono vahe 'a ia 'oku ou 'osi lave p ki ai, 'a ia 'oku 'i ai mo e kongalalahi 'oku fekau'aki pea mo hono vakai'i ko *quality p* ko e tu'unga ko 'o e ako, *accreditation board*, 'a ia ko nautolu 'oku nau fai 'a e fo'i ng ue ko ia. Pea 'oku 'i ai mo e va'a 'e taha ki he ako 'a ia 'oku 'i ai 'a e *training college*, 'a ia ko nautolu ia 'oku nau meimei nofo ki he tafa'aki ko ia, pea 'oku 'i ai p mo hono 'inasi. Pea mo e *tertiary institution* 'uhinga eni ki he ngaahi ako m 'olunga ange 'oku 'i ai 'a e *TTI* mo e ngaahi 'apiako ko ia.

'A ia ko 'ene kakato ia 'a e ngaahi kongalalahi 'e f , kupu lalahi 'e f 'oku nau tokanga'i 'a e ako, 'a ia ko honau ngaahi fatongia takitaha 'oku nau ...ko 'enau ng ue ko 'enau hanga 'o feinga'i ke *provide* 'a e *skills* ke ako'i 'a e kakai 'o e fonua 'i he fakatatau ki he mahu'inga, pea ko e n tula 'o e fo'i va'a takitaha.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia k taki, ko e kongalalahi ko e *accreditation, training, tertiary* ...

'Eiki Pal mia: Ko e kongalalahi faka-*tertiary* 'a ia ko e me'a ko ko 'oku ki'i m 'olunga ange hang ko e *TTI* mo e ngaahi me'a ko ia, 'a ia ko e ako ia 'oku ki'i m 'olunga, 'oku kehe hono n tula mei he kolisi fakafaiako. Ko e 'apiako ia ko eni 'oku nau fu'u tokanga nautolu ki he ngaahi ako ia 'oku to e ki'i m 'olunga ange, pea 'oku hang ko e ako ko eni *TTI* 'a e Uesiliana, 'oku nau teuteu 'enautolu 'a e kakai 'o fai 'enautolu 'a e ngaahi polokalama *diploma*, pea nau toki p ki Nu'usila 'o fakakakato 'a e nai ha ta'u 'e ua pea ma'u leva honau mata'itohi ai, 'a ia ko e ako ia 'oku ki'i m 'olunga ange.

Palopalema fehanganagai lahi mo e Patiseti Potung ue Ako

Kaikehe ko e taha he palopalema 'o e Potung ue ko eni ko e p seti 'e 80 'o e pa'anga 'oku vahe'i 'alu ia ki he v henga. Mou faka'uto'uta ange ki he fa'ahinga palopalema ko eni, ko e anga maheni 'i he ngaahi fonua meimei kapau 'oku 'alu ha p seti 'e 60, ka a'u 'o p seti 'e 60 ko e 'uhinga ke 'i ai ha silini ke tukuange ke fai 'aki 'a e ng ue. Ko e n tula p eni 'o e Potung ue ko eni ki mu'a p pe au h mai au ia ai. Ko e fu'u kau ng ue tokolahi, pea ko e kongalalahi 'o e pa'anga ia 'oku 'alu p ia ki heni. Kapau 'oku to e fie ma'u 'e he Pule'anga mo e kakai 'o e fonua ke lava 'o fakalelei lelei mo fakahoko lelei 'a e fatongia, manatu'i ko e fakahoko fatongia 'e makatu'unga ia he silini ko e 'oku vahe'i ko ki he kumi'aki 'a e naunau mo e ngaahi me'a peh . Pea kapau ko e p seti 'e 80 'oku 'alu ia ki he vahe, 'e anga f f leva ha'atau ...hano langa 'a e ako 'i Tonga ni. Te u talaatu 'i he taimi ni mahalo 'oku to e fu'u fie ma'u mo e pa'anga ia 'e 10 miliona, p si'isi'i p ia kae lava ke hoko 'a e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu ki ai, pea lava ke a'usia 'e he Potung ue Ako honau fatongia ko hono ako'i 'o e kakai 'o e fonua ki he tu'unga m 'olunga taha.

Ka ko e palopalema ia 'oku f hanganganagai ko pea mo e Potung ue ko eni 'a e si'isi'i 'o e pa'anga 'oku vahe'i, koe'uhi ke lava 'a e vahe 'a e kau ng ue pea to e lava ma'u mo e naunau,

fakanaunau kakato mo lelei 'a e ngaahi 'apiako ko hono 'uhinga kae lava kau faiako ng ue'aki 'a e naunau ko ia ke fakahoko'aki 'a e ngaahi taumu'a kehekehe 'o e ngaahi va'a k toa ko eni 'e f 'oku ou talanoa atu ki ai.

Fakamahino holo tu'unga ako he fonua ni

Mahalo ko e ki'i fakalukufua p ia ki'i ...kaikehe ko e me'a fekau'aki pea mo e *quality* 'a 'oku 'asi he me'a 'o e ako. Ko e *issue* kehe ia 'oku 'ikai ke u loto ke tau talanoa ki ai he 'oku ki'i lahilahi 'a e tafa'aki ia ko eni he me'a, kapau te tau ...kapau te mou fehu'i mai kiate au ke u talaatu ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ako he 'aho ni te u talaatu ia 'e au, lava au 'o talaatu. Pea ko e talaatu ko ia 'oku 'ikai ko ha fakamahamahalō ka ko e fakapapau'i.

Ko e tu'unga 'o e ako he fonua ni 'oku holo, pea 'oku 'osi 'i ai 'a e ngaahi sitetisitika mo hono 'anolaiso 'o e sitetisitika ko ia 'oku ne talamai hangatonu 'ene holo. Ko e fuofua fatongia ia 'o e motu'a ni he'eku h atu ki he Potung ue 'i he ta'u kuo 'osi, ke u 'ilo'i ko e h ko 'a e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e ako, pea na'a ku fekumi ki ai, ma'u 'a e ' fika 'anolaiso ' fika ko ia, p au fai leva 'a e tu'utu'uni ko eni 'oku holo 'a e ako pea ko 'etau me'a eni ke fai ki he holo 'a e ako, pea 'oku 'ikai ke u talanoa ki ai ko e *issue* ko ia 'oku me'a ia 'a e Potung ue Ako ke mau toki talanoa ki ai mo e ngaahi apiako *private* ki he founa ko 'e lava ke fakalelei'i ai 'a e ako. Ko e hala fononga ki he fakalelei'i 'o e ako 'oku f , mahalo pea 'oku 'ikai 'aonga ke u lave ki ai he 'oku 'ikai ha'ane fu'u fekau'aki tonu 'a'ana ia pea mo e patiseti ko eni, ka ko e hala fononga ia ke a'usia 'a e taumu'a ko ke lava 'o fakalelei'i 'a e ako, 'a ia 'oku ng ue 'a e Potung ue Ako 'i he taimi ni fakataha mo e *ECAP* ko e va'a ia ko 'o e ako 'i he Pasifiki 'oku nau 'i Suva, ko nautolu 'oku nau feng ue'aki ke lava 'o a'usia 'a e taumu'a ko ia kuo 'osi fokotu'u 'e he Pule'anga ...'e he Potung ue Ako ko e feitu'u ia ke fai ki ai 'etau fononga. 'Oku 'ikai ko ha me'a 'oku faingofua eni 'oku ou fie lea atu fakah atu p ki he Fale ni ...

<005>

Taimi: 1140-1150

'Eiki Pal mia : ... ko e taha eni ha ng ue faingata'a, 'a 'etau feinga'i ke fakakake e akó mei he tu'unga ko eni na'a tau 'i ai 'i he ta'u e hongofulu-ma-ua ko eni kuo tau 'osí. 'Analaiso ko eni 'oku ou fakah atú, na'e fakahoko ia 'i he fo'i vaha'a taimi ko ta'u e 12, ko e 'uhingá ke te lava 'o fakapapau'i 'a e holó, pe 'oku tau tu'uma'u, pe 'oku tau nga'unu ki mu'a. 'A ia ko e fakakake ko ení, ko e ng ue lahi, ng ue faingata'a 'aupito 'aupito. 'Oku 'ikai ke faingofua. Mahalo ko e me'a p ia 'oku ou fie lave ki aí, kae hoko atu a hono talí.

Sea K miti Kakato : M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga : Sea, ka u ki'i tali atu ai leva, h fanga he fakatapú, 'Eiki Sea. Kau tali atu ai p 'a e fehu'i mahu'inga ko ia na'e 'omai 'e he 'Eiki N pele Niuá. Ko 'eku tali atu 'anenaí, fel ve'i mo e pa'anga ng ue. 'A ia ko e hiki ko pa'anga ng ue, fe'unga ia mo e 1.2 miliona. Ko e hiki ko e ngaahi ng ue lalahí, 'a e ngaahi ng ue ko 'oku meimei fakafalala fakapa'anga ki he'etau ngaahi kautaha 'oku tau m mipa aí, pea peh ki he ngaahi kupu fekau'akí. 'Oku fe'unga ia mo e 5.2 miliona. Ka, ko 'ene fakataha'i l ua 'a e hiki fakal kufua, 'oku fe'unga ia mo e 6.7. 'A ia ko 'eku lave ko ki he kongá e 2. 1.5, ko e tanumaki ia 'o e

pa'anga ng ue ko 'a e Potung ué. Pea ko e 5.2 'i he ngaahi ng ue lalahí. 'Oku kau heni 'a e *project* ki hono fakafo'ou ko 'o e ngaahi faleako lolotonga ko ení, meimei ngaahi akosi'í, akoteu, 'a e ngaahi ako si'í. 'A ia 'oku 'i ai e 2 miliona ia 'oku mau faka'amu ke hokohoko atu e polokalama ko iá, 'o feinga'i ke fakalelei'i, pea peh 'oku 'i ai p mo e ngaahi polokalama tokoni ki he ngaahi ako m 'olunga angé.

'I ai e ngaahi polokalama na'a mau fai mo Nu'usila mo 'Asitel lia, 'oku na kei hokohoko atu p , ngaahi polokalama ko iá, Sea. Pea peh foki, 'oku 'i ai pea mo e, kau p ai, meimei ko e 7 miliona, meimei ko e polokalama ko ení, ko e ngaahi sikolasipí. 'Ikai ngata p he ngaahi sikolasipi ko 'oku 'ave ko 'e he Pule'angá, ka 'oku 'i ai p mo e ngaahi sikolasipi 'a Nu'usila mo 'Asitel lia, ka 'oku na fakataha'i naua mei he 7 miliona, meimei ko e pa'anga lahi ia 'oku 'avé. Pea 'oku hokohoko atu p , 'a e sikolasipi ko eni ko ki hono ako'i 'o e hako tupu e fonuá, 'i he ngaahi feitu'u ko 'i mulí, Sea. Ka 'oku meimei ko e ngaahi konga lalahi ia ko 'o e pa'anga tokoní. 'A ia 'oku 'i ai ko e konga 'i he 5.2 miliona, Sea, ki he ta'u kaha'ú. M 1 .

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele, 'oku te'eki ai p ke ke fiem lie?

Lord Fusitu'a : 'Oku 'i ai p e fanga ki'i me'a 'oku fai ki ai e faka'eke'eké. Ko e 'uluaki faka'eke'eké, ko e me'a fakal kufua, pea na'e 'osi fakap ki ai e motu'a ni he uike kuo 'osí. Kapau te mou me'a hifo ki he peesi 225. Ko e hiki 7 miliona ko eni 'a e Patiseti, kapau te mou me'a hifo ki he ma'u'anga pa'angá, ki he pa'anga tokoni mei mulí, e, *in kind*. 'Oku 6 miliona tupu mei he 15/16, pea 14 miliona tupu 'i he 16/17, 'a ia ko e hiki'aki ia e 8 miliona. Na'e fakahoha'a atu e motu'a ni he uike kuo 'osí, fekau'aki mo e hikihiki t 'a 'etau fe'amokaki 'i he sekitoa faka-Pule'angá, mo e lahi ange 'etau fakafalala ki muli, 'ikai ngata p 'i he pa'anga ko 'oku h mai ki he langa'aki ko e fonuá, ka ko e pa'anga ko ki he v hengá 'ata'at . Pa'anga ko 'oku ha'u p ko pea 'alú. 'A ia ke fehu'i fakal kufua ki he Pal miá. Pe 'oku 'i ai ko ha *policy* fakal kufua 'a e Minisit he Potung ue ko ení, pea mo e 'Ulu e Kapinetí, ke ne fakafepaki'i 'a e me'a ko 'eni? Kuo 'osi fakap fakahangatonu mai 'a e taha 'a e Pule'anga muli ko 'oku tau feng ue'akí, ki he motu'a ni. Ko e tu'unga ko ení, 'oku 'ikai ko ha tu'unga ia 'e ala hokohoko atu peh ai p 'i he kaha'ú, 'ikai ke *sustainable*. Pea fakah mai ki he motu'a ni. Ko ho'omou Potung ue Akó, 'oku tonu ke fai ha *revise* ki ai, he 'oku mau totongi atu 'emautolu 'a e v henga ho'omou kau faiakó. 'Oku ou kole fakamolemole ki he 'Eiki Pal miá, ke laum lie lelei p kae 'osi atu 'a e ngaahi fehu'í.

'Eiki Pal mia : Ko e ngaahi fehu'í 'oku fu'u lahi 'aupito 'aupito, f f ka u ki'i tali atu, Fakafofonga.

Lord Fusitu'a : Pe'i me'a mai.

'Eiki Palémia : Mahalo ko e, Hou'eiki, ko e fehu'i ko ení 'oku fekau'aki ia, ko e h e *policy* 'a e Pule'anga ke vete'aki e fo'i me'a ko eni ko e fe'amokakí. He ko e fe'amokakí 'oku nofo i loto ai 'a e ngaahi fie ma'u fakalúkufua 'a e fonuá, mo e ngaahi Potung ue kehekehe. Ko e fo'i fehu'í, ia.

‘Eiki Sea, mo Hou’eiki. Ko e fehu’i mahu’inga eni ki he motu’a ni. Ka ko hono tali ‘o e fehu’i ko ení ‘oku loloto ‘aupito ‘aupito. He te tau movete tautolu ia ‘o ‘alu ki he ngaahi va’a kehekehe, mo ‘alu ke a’u ki he fakafo’ituituí. Na’a ku peh ‘i he uike kuo ‘osí. Ko e t nounou ko ení ‘oku ‘asi fakal kufuá, ko hono fakam ‘opo’opo ia ‘a e t nounou ‘a e toko, tau peh ko e kakai ko ia ‘oku nau malava ‘o fai ‘a e ng ue, ‘oku fe’unga mo e toko 40,000. ‘E t t naki ‘a e t nounou fakafo’ituituí, ‘o ‘asi mai ia he t nounou fakal kufuá. ‘A ia ko hono vete e palopalemá, te tau ‘alu leva kitautolu ‘o kamata mei he fakafo’ituituí, mo e ngaahi *institution* kehekehe, ‘oku nau tokanga’i e kakai e fonuá. Hang ko ení, te u fakat t . Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ia ‘oku luelue holo p i kolo ‘oku ‘ikai ke fai ha’ane ng ue ‘a’ana, ka ‘oku kai pea inu, pea vala. Kapau ko e fo’i toko taha. Kapau ‘oku toko 100, ko e fo’i t nounou ko ‘a e toko 100 ko iá, toe t naki mai mo ha to e kau fakapikopikó, ‘oku ‘ikai ke nau lava ‘o feau ‘eneu fie ma’ú. Manatu’i ko e tangatá ‘oku ‘i ai ‘ene ‘ fiema’u. Pea kapau ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he fo’i sino fakataautahá, ke ne hanga ‘o ng ue’i ke feau ‘a ‘ene fiema’u fakafo’ituituí, ‘e ‘ata mai leva ia, ‘ata f lahi, ‘o hang ko e, ‘asi ia he Patiseti.

‘A ia ko e tali ki he fehu’i ko ení. Te tau foki tautolu ki he ngaahi ‘apí. Te tau foki ki he ngaahi ‘apiakó. Te tau foki ki he ngaahi *factors* kehekehe, ‘oku tupu ai e me’a ko e fe’amokakí. Ko e fe’amokakí, ko e fo’i lea ‘oku loloto pea f lahi hono faka’uhinga’í. Pea kapau ko eni ‘oku fehu’i mai ki he Potung ue Akó. Ko e h ho’o me’a ‘oku fai ki he Potung ue Akó, ke tau’i’aki e me’a ko e fe’amokakí? Sai, ko e fe’amokakí, na’e tafe mai meia ‘Atama mo ‘Ivi. Tafe mai i m mani, tafetafe mai ‘o a’u mai.. Ko e fe’amokakí ia ‘oku hoko ‘i he feitu’u kotokotoa p , ‘o a’u ki he ngaahi f milí. ‘A ia ko ‘etau feinga ko ke tau’i e fe’amokakí, ko e tau ka l loa, pea ko e tau faingata’a. He ko ‘etau feinga’i ke ako’i e ‘atamai e tangatá. Ke liliu hono ‘atamaí, ke fa’a ng ue.

‘Oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou hanga ‘o *introduce* ki he ngaahi ‘apiakó. Ko e ki’i tohi ke fokotu’u he ‘apiako kotoa p . ‘Oku ma’u e m he kakava. Pea lau ia ‘e he fanga ki’i tamaikí he pongipongi kotoa p , pea nau toki kamata ‘enau akó. Mo e fo’i, ki’i tohi e taha. Fai e me’a ‘oku tonu ke ke fai kiate koe, fai ia ki he kakai kehé. Ko e kamakamata ia ko ke tau hanga ‘o ako’i e kakaí, ke nau fa’a ng ue. Mou vakai ange ki he me’a ko eni. Na’a ku ‘osi lave ki ai. Ko hotau kakaí, ‘oku ‘i ai hotau ‘ulungaanga. Ka ‘oku ‘ikai ke tau peh ‘etautolu ‘oku kovi pe ‘oku hala. Ko hotau ‘ulungaanga ia na’a tau tupu mo ia hotau fonua ni. ‘Oku ‘i ai e taimi lahi ‘oku ‘ikai ke tau fu’u sio mama’o ki he kaha’ú. Ke hanga ‘e he’etau v soné, ‘o talamai kiate kitautollu ‘e ‘i ai e me’a ‘e hoko ‘i he kaha’ú, pea tupu ai ‘etau ilifia pea tau ng ue m lohi.

Na’a ku ‘eke pea na’a ku ‘osi hanga ‘o fokotu’u atu he Fale ni. Na’a ku ‘eke ki he taha he Hou’eiki Minisit . Hanga ‘o fakap seti mai ‘a e ivi ng ue ‘o ho’o kau ngaué. Ko e h e p seti honau lotó ‘oku foaki. P seti ‘enau ng ué ‘oku foaki? Peseti e 18. Pea te u talaatu. ‘Oku tonu ia, ‘ikai ke hala ia. Tau peh , ‘ai hake p ke 20. ‘E lava f f ke hanga ‘e he fonua ko ení, ‘e he kaung ue ‘oku p seti p ‘e 20 ‘enau *commitment*, ‘o lava e fonua ko ení? Ko e *commitment* ‘oku nofo aí. Kapau ko ‘ene *commitment* ko e p seti e 18. ‘Oku ou fakah atu, he’ikai ke tau lava ‘o langa. Faingata’a ke tau langa e fonua ko ení.

Ko e Siainá ‘oku p seti e 80 ia. P seti e 80 ‘a e taimi e Siainá, mo ‘ene hela’ia, mo e me’a ‘oku foaki ki he’ene *body* ke ne fai ha fo’i ng ue. Pea mou vakai ange. Ko ‘etau t kehekehe ia. Te

tau lele ki he fo'i feitu'u 'e taha, kae 'uluaki mu'omu'a e Siainá 'o a'u 'oku tau kei faai atu. 'Alu ia 'o mohe mo 'alu 'o fai 'ene ...

Ko e fehu'i ko ena 'oku ke fai maí. 'Oku ou kole atu kia koe. 'Oku fai 'emau ng ue m lohi ki ai. Mau fai 'emau ngaue m lohi ki ai, he 'oku mo'oni ho'o fehu'í 'au ia. Tonu 'aupito 'aupito. Fie ma'u ke ng ue e taha kotoa. Ala e nima kotoa 'o ng ue, kae lava 'o fai e me'a ko ená. Kae lava 'o ma'u e me'a 'oku ke hoha'a ki ai. Ko e h e *policy* 'a e fonua ko ení, ke feinga'i ke ta'ofi'aki 'a e me'a ko e fe'amokaki? Pea 'oku ou fakah atu kia moutolu. Ko e ng ue ia 'a e Potung ué he taimi ni, pea 'oku 'ikai ke faingofua ia. He 'oku pau ke mau sio ki he silapá, mo e *curriculum*. Pe 'oku hoa 'a e me'a 'oku ako'í, mo e me'a ko 'oku fie ma'u 'e he fonuá. Pe 'oku tau ako'i 'etautolu e me'a kehe, kae fai e me'a kehe. 'Oku nofo h 'etau kaveingá mo 'etau v soné, ako'i 'etautolu ke fai e me'a kehe. Mahu'inga ia, pea ko e taha ia e me'a 'oku vakai'i 'e he motu'a ni, 'i he silapa ko eni 'a e akó, pe 'oku ...

<006>

Taimi: 1150-1200

'Eiki Pal mia: 'Oku hanga 'e he silapá 'o 'omai e fie ma'u totonu, ko e ako'i 'a e fie ma'u totonu 'a e fonuá, pea 'oku fai 'e he silapá 'a e me'a kehe. Ko e taha ia 'a e palopalema 'oku hoko he Potung ué he taimi ni. Pea na'a ku 'osi lave ki ai 'i he ta'u 'e 12 ko eni kuo 'osi. Na'e 'osi 'analaiso 2002/2014 ta'u 'e 12. Hala ke 'i ai ha ki'i ngaue 'e taha 'a e akó ki 'olunga. Pea 'oku 'i ai 'a e 'uhinga ia ki ai, pea ko e 'uhinga ko iá, hang ko 'eku lave ki ai. Te tau f f atu kitautolu ki he ngaahi me'a kehekehe, ke kumi 'a e 'uhingá ke ma'u mei ai. Ka ko e 'uluaki 'eke hifo 'e kita kia kita, ko e h 'a e lahi 'eku ng ue? Te u 'eke kia au he taimi ni. Ko e h ho'o *contribution* ki he fonua ko eni. Kuo 'i ai ha me'a kuo ke langa kuo fai ha ng ue ke fakatau atu ha me'a? 'Ikai ke u lava 'e au he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku ngoue 'a'aku. Ka 'oku 'i ai 'a e s vesi 'oku ou fai 'e au. 'A ia ko e me'a te tau fehu'i fakatautaha, mou sio ki he movete holo 'a e fu'u kau talavou 'i kolo, hala ke fai ha me'a 'e taha. Ko e h 'etau me'a 'e fai ki he fu'u kau talavou ko ia? Fa'u ha Lao? Ke 'ave kinautolu ki Tolitoli pe ko e kumi ha ng ue ke nau ki ai? Te nau 'ita kinautolu 'o tala ko e fonua tau'at ina 'a Tonga. Pea kapau 'e peh atu ki he kau faikavá, tau tuku he 12:00, faikava tu'o 3 p he uike. 'Oku mou peh te nau tali? 'Ikai ke nau tali, te tau k kitautolu mo nautolu. 'Oku totonu ke tau hanga 'o 'ai ha fo'i *definition* ke *define* 'a e me'a ko e tau'at ina he taimi ni.

Lord Vaea: Sea,..kole ki he 'Eiki Pal mia ke u ki'i fakahoha'a.

'Eiki Pal mia: Ko e tau'at ina ko ia 'oku tau fai he taimi ní ko e p pula ia.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia, k taki Pal mia 'o me'a hifo koe ko Tongatapu N pele Fika 1.

Lord Vaea: Ki'i fakahoha'a atu p ki he 'Eiki Pal miá, kapau 'oku foaki 'a e v henga ko ení 'aki 'a e p seti ... 'a e 7 miliona ko eni 'o fakalahi 'aki, pea hang ko ho'o me'á 'oku 'ikai ke taa'u 'a e kau faiakó 'i he founa lolotonga ni. Ko e h 'a e me'a 'oku fakalahi ai honau v henga? Ko e h 'a e 'uhinga 'oku toe 'oange ai 'a e 7 milioná 'oku totonu ke ta'ofi...

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu Sea, te'eki ai ke u peh atu 'oku ta'etaau 'a e kau faiako. Na'a ku talanoa atu au 'i he holo 'a e ako. Ko e holo 'a e akó ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ko e kau faiako. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi me'a ia mahalo 'e ono pe fitu, pe valu, pe hiva, pe hongofulu, 'oku nau kau fakataha kinautolu ki he holo 'a e ako.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele..

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea 'oku ou fakam l atu ki he 'Eiki Pal miá ki he fakama'ala'ala. Ko eni 'oku ne me'a mai 'aki, 'oku hang p ko 'ene me'a mai 'aki fekau'aki mo 'eku 'uluaki fehu'i 'a e *policy* fakalukufua. 'Oku tukuaki'i 'a e ngaahi 'apí, tukuaki'i 'a e f nau akó, tukuaki'i 'a e kau ng ue fakapule'angá, tukuaki'i 'a e ni'ihi ko ia 'oku holo 'i koló. Ka 'oku te'eki ke 'omai ha *policy* fakalukufua ia 'a e fonuá 'Eiki Sea.

'Eiki Pal mia: Sea fakamolemole fakatonutonu atu. Fakatonutonu atu.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ko e ko e ..

'Eiki Pal mia: Fakatonutonu atu. Me'a ki lalo.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Ko e fakatonutonu?

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu.

Lord Fusitu'a: P 'i 'ai mai.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku lave ki he ngaahi me'a ko iá, ko e ngaahi me'a 'oku hoko, 'oku 'ikai ko ha tukuaki'i ia. He 'oku loi 'a e fu'u kakai ko eni 'oku takai holo 'i koló he 'aho Tokonakí pe 'oku mo'oni? 'Oku 'ikai ko ha tukuaki'i ia 'a e kakai ko ia. Ko e me'a ia 'oku hokó. 'Oku loi 'a e faikava toki tuku he 4:00 mo e 5:00 hengihengi? 'Oku 'ikai ke loi 'oku mo'oni.

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea. Ko e f 'a e me'a na'e hala he'eku me'a? Ko e fehu'í p ko e f 'a e *policy* 'a e Pule'anga?

Sea K miti Kakato: Mo me'a l ua ki lalo. Mo k taki 'o me'a l ua ki lalo. Ko e Seá p 'oku ne fekau ha taha ke me'a ki lalo. Pea 'oku ou 'osi fakahoko atu kia moutolu. Ko e tokotaha p te u lava fanongo ki ai.

Lord Fusitu'a: Kole atu mu'a Sea ke 'osi atu mu'a 'a e tali ki he me'a ko eni.

Sea K miti Kakato: 'Io 'ai ke 'osi.

Lord Fusitu'a: 'A ia ko e fakafehu'i 'a e motu'a ní, ko e h 'a e *policy* fakalukufua? Pea ko e ngaahi tukuaki'i ko ia na'e fai 'e he Feitu'u ná, pe 'oku hoko p 'ikai, ko e me'a tau'at ina p ia 'a e Feitu'u na ke ke me'a 'aki. Ka ko hono mo'oni, 'oku te'eki ke tali mai pe ko e h 'a e

policy fakafonua. Ko e pa'anga tukuhau ko ia 'a e kakaí, 'oku tukumai ke leva'i 'e he Pule'angá, ko e Feitu'u na ko e 'Ulu 'o e Kapineti. Ko e kotoa 'o e fo'i tali ko ena na'e me'a mai 'aki 'e he Feitu'u na, ko e fo'i laine p 'e taha na'a ke me'a mai 'akí, ko eni 'oku fai 'emau ng ue ki ai. Ka na'e 'ikai ke fakama'ala'ala mai p ko e h ko 'a e ngaahi fakapulipuli ko ia 'oku fai.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, kole p mu'a ki he Fakafofonga mei Niua p 'e lava ke u ki'i tokoni p Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit k taki 'o ki'i me'a hifo ange. 'Oku 'i ai 'a e me'a ia 'oku ou tokanga'i 'oku 'osi mahino p ia. 'Oku 'osi mahino p 'a e me'a ia. 'Oku 'i ai p 'a e ni'ihi ia ko e fakafekiki p ia. K taki 'o me'a ki lalo., me'a ki lalo. 'Oku ou lave'i 'e au 'oku 'i ai p 'a e ngaahi me'a 'oku mahino p ia, ka 'oku feinga p ni'ihi ia ke fakafekiki. Mou k taki 'al . Mou tokanga mai ki he me'a ko ia 'oku fakahinohino atu. Ko au 'oku ou 'i heni ke faka'uto'uta 'etau fononga pea 'oku 'i ai 'a e taimi 'e ni'ihi 'oku ke me'a mai koe, ko u lele au 'o fokoutua mai mei mu'a. Ko ho'o afe p ki hema mo mata'u 'oku ou peh atu, afe ki h . Me'a ki lalo. 'Oku ou kole atu k taki. 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: 'Oku ou fakam l atu Sea, fakam l atu p ki he 'Eiki N pele Fakafofonga 'o e Ongó Niua he tali lelei 'a e ki'i tokoni nounou p Sea. 'Oku ou tui p Sea, ko e fakahoha'a ia ko ení hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele fekau'aki mo e Potung ue Ako. 'Oku mea'i p 'e he Feitu'u na mo e Hou'eiki Sea, ko e kongá lahi ko hono *deliver* 'a e *service* ke ako'i 'etau f nau. Ko e kongá ko ia ki he tafa'aki ko ... na'e me'a p ki ai 'a e 'Eiki N pelé tautefito ki he 'etau *Budget Support* e. 'Oku ou tui p Sea 'oku mea'i p ia 'e he Feitu'u na mo e hou'eiki, 'a e 'uhinga ko ia 'oku ha'u ai 'a e ngaahi uma feng ue'aki hang ko e Pangik 'a M maní mo e Pangik 'Esiá, 'Aositel lia mo Nu'usila. Ke tokoni ke fakakake, ke t puni ko eni 'a e ngahi t nounou ko eni ko 'i he 'etau Patisetí Sea. Ko e 'uhingá p Sea he kapau .. he 'ikai ke nau 'unu mai. 'E 'i ai 'a e Potung ue ia 'e taha, pe ua, pe tolu p f , 'e tamate'i ia 'a e s vesí ko ia. 'Oku nau 'omai ai ko 'a e tolungofulu tupu miliona.

'Oku mo'oni 'aupito 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pelé ia. Sea, ka ko e fakakaukau ko Sea pea mei hení, mahalo 'oku 'i he kongá lahi 'a e 'Potung ue 'oku fai fatongia ai 'a e motu'a ni, ko hono feinga'i ko ha ngaahi ng ue ma'a 'etau f nau pea mo e fonua Ke lava ke tafe mai ha s niti ke tokoni ke t t puni a e ngaahi t nounou ko eni ko 'i he ivi fakapa'anga ko ia 'o e fonua Sea. 'E 'i ai 'a e 'aho ia mahalo 'e 'ikai ke l loa mei heni, kuo nau mvaaha ko ia 'a e ngaahi Potung ue ko eni. Hang ko e Pangik 'a M maní, Pangik 'a 'Esiá, 'Aositel lia mo Nu'usila 'ikai ke nau toe tokoni mai ki he 'etau *Budget Support*. 'E 'i ai 'a e nounou pea 'e malava leva ke tamate'i 'a e ngaahi Potung ue 'e ni'ihi, 'i he angá ko ia 'o e fakalele Pule'angá, pea 'e nounou leva 'a e s vesí ko ia ki he Pule'anga. Ka ko e fakakaukau Sea ke fakatupu ha ngaahi ng ue, pea ko e kongá lahi p 'i he fatongia ko ia 'oku fai 'e he motu'a ni, tautefito ki he toli fua'i'akaú mahalo te u toki lave p ki ai 'amui ange Sea. Ke lava

p t t puni kae 'uma' foki 'a e ng ue ko ia 'i Tonga ni he lolotonga ni Sea, na'a lava ke tokoni ke t t puni 'a e t nounou ko eni ko 'i he Patisetí, me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki N pele Sea. Ko e ki'i tokoni nounou p pea fakam l atu Sea he ma'u taimí, peh ki he 'Eiki N pele he tali lelei e kole.

Lord Fusitu'a Fakam l ki he tokoní 'Eiki Sea. 'Oku ngalingali hu'u ange 'a e tali ko ia 'a e Minisit ko ení, ki he fehu'i ko ia 'oku fai 'e he motu'a ni. Ko e 'uhinga 'o e fehu'i ki taumu'á, ke 'omi ha fakat t 'o ha *policy* fakafonua, 'oku ne langa 'a e faka'ekon miká, pea 'oku ne fakafepaki'i 'a e fe'amokakí. 'A ia neongo na'e 'ikai ke 'omai 'e he Pal miá mei he Potung ué, 'oku kau eni ia he fakat t . 'A ia ko e fehu'i 'a e motu'a ni, ki he Potung ue ko 'a e Pal miá, mo e Pal mia 'iate ia ko e 'Ulu ia 'o e Kapineti. Ko e pa'anga ko 'oku leva'i 'e taumu'á, ko e pa'anga tukuhau ia 'a e kakai. He ko e ni'ihi ko 'oku ng ue 'o tukuhau'i kinautolú, ko e natula 'oku peh 'a m mani lahi kotoa ia. Ko e pa'anga ia ko 'oku ne 'omai 'o tokoni'i pea *subsidize* 'a e ni'ihi ko 'oku ta'engaue ko na'e fai ki ai 'a e tukuaki'i ko 'a e Pal mia. 'A ia ko e fehu'í p ko e h 'a e v sone 'a e Pule'angá 'oku fakahoko, pea mahalo na'a 'oku kau ai 'a e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisit ko . Ko e fakafehu'i ki he Feitu'u na p ko e h 'a e v sone fakalukufua. Kapau 'e lava 'omai 'e he Pal miá p ko e h ha ki'i fakat t ko e h 'enau v sone fakalukufua pea toki fai leva 'a e fehu'i fekau'aki pea mo e Patiseti.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Ne toki me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito 'a e feme'a'aki.

'Eiki Pal mia: 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Fakamolemole atu.

'Eiki Sea: Mou me'a hifo.

Kole ke toloi Fale Alea koe'uhi ko e katoanga Toloa

'Eiki Pal mia: Sea 'oku mahino p ki he motu'a ni mo e T pile ko ení 'a e mahu'inga 'etau ng ué 'oku 'ikai ke puli ia pea 'oku ou kau au he me'a ko ia 'oku mahu'inga ange 'etau ng ue 'i ha toe fa'ahinga me'a kehe. Hang ko ia 'oku mou mea'í 'oku 'i ai 'a e ki'i polokalama e taha p 'etau ngaahi Kolisí, pea me'apango 'emau fihia ai. Neongo 'emau fihia ka te mau kei mahu'inga'ia p he'etau ng ue. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi 'ia kimautilu 'oku huki tonu he ngaahi fatongia, pea 'oku mahalo te nau li'aki 'enau ng ue. Na'a ku kole p kia kinautilu ke tuku, ka mou mai ki heni ke fai 'etau ng ue. Ka ko e kole atu 'a e motu'a ni, p 'e lava ke tau lele atu p he 'aho ni, pea tau m l l atu 'apongipongi, ko 'apongipongi ia 'oku fai 'a e laka pea mo e tali ui mo e ngaahi me'a peh , mahalo p te mau mama'o kimautilu 'apongipongi. Ko e kole atú na'e 'i ai foki 'eku fokotu'u ki he Feitu'u na, ko e 'aho 28 mo e 'aho 29 'oku 'at 'a ia, lava

p ke tau faka'osi atu ai 'a 'etau toenga ko eni. Kaikehe ko e h p 'a e me'a 'e lava 'i he 'aho ni, ka ko e kole atu 'a e motu'a ni, ko e h p ha'o tu'utu'uni te tau kei fai p ki ai m l .

'Eiki Sea: M l . Na'e 'uhinga peh p ke mou toki me'a mai hotau Falé pea tau *decide* 'etau me'a ke fai. Koe'uhi na'e 'osi fai p 'a e tu'utu'uni pea toki fakahoko p ia. Kae sai p , ko e 4:00 p pea tau tuku, tau fakataha mai p ki he 2:00 pea tau lele p ki he 4:00 kae toki .. he ko e me'a lelei p 'etau feng ue'aki .. m l . Ko ia hou'eiki tau toki fakataha mai p ki he 2:00 'anai. M l .

(Na'e mal l heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, mou ki'i me'a hifo p mahalo 'oku ... fakahoha'a 'a e Fakafofonga Fika 13, Ha'apai.

Palopalema he langa 'i Ha'apai

Veivosa Taka: M l 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na. Tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Sea ko e ki'i fakahoha'a p fekau'aki pea mo e ki'i langa 'a Ha'apai, 'oku 'i ai 'a e palopalema he taimi ni pea ko e fakalea p ko e, ko e tu'unga ia he taimi ni 'oku, ko e koloa 'oku tuai hono *out* mai mei he kau ng ue 'a e 'Eiki Pal mia fekau'aki ... Ka 'oku, na'e tonu ke 'ave he vaka he 'aho ni ka 'oku toloi e vaka ko e 'uhinga ko e tuai mei he Kasitomu. Ko e anga p e kole ki he Hou'eiki Kapineti kae 'uma' 'a e Minisit ko e ki'i fie ma'u fakavavevave eni ke ki'i kole atu ki he kau ng ue ke ki'i faka'at mai e fakavavevave e ng ue ko eni, 'oku totongi p ka 'oku tuai 'enau ng ue fakahokohoko. Ka ko e 'uhinga ko e fie ma'u fakatamaki eni ia he 'oku lele foki Sea 'a e ng ue he taimi ni 'oku founga fo'ou. 'Oku *supply* mai 'a e koloa ia mei he, mei he *PTH* 'o hangatonu p ki he f mili. Pea 'oku 'osi fakahingoa kotoa p 'a e ngaahi koloa 'a e f mili pea nau fai p 'e nautolu 'enau langa. 'A ia ko e palopalema ko he taimi ni ko e tuai ange 'a e koloa makatu'unga mei he uta ko 'oku 'i tahi. Sea ko e kole atu p ke ki'i tokoni p ke tau, neongo p 'oku, 'oku tau 'unu fakahokohoko p ka 'oku 'i ai e faingata'a'ia 'oku 'i he k inga makatu'unga ko e ta'u eni ia 'e f eni ka ko e kole p ha ki'i faingam lie pe 'e lava ai na'a fakavave'i 'enau ki'i koloa. Ne u lele ki he Pule 'o e *PTH* pea ko e me'a tatau p 'oku ne fakahoko mai, ka ko e palopalema ia 'oku ki'i hoha'a mai 'a e k inga mei ai. 'Oku nau 'osi nonga ka ko 'enau toe ki'i hoha'a p eni fekau'aki pea mo e tu'unga ko ne tuai ange he ngaahi koloa ki honau ngaahi fale takitaha. M l Sea e ma'u faingam lie.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia, k taki p ko e kole ko mei Ha'apai, ka 'oku 'ikai 'ilo ia p 'oku kei lele ko 'Eiki Pal mia 'a e me'a, 'Otuanga'ofa? Ko e h e tu'unga 'oku 'i ai e vaka ko ia?

'Eiki Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma' e toenga 'o e Hou'eiki, 'oku 'ikai. Ki'i m l l e 'Otuanga'ofa, mahalo 'e ki'i fuofuolaa e taimi ko ke *fix* ai e maumau ko eni ka 'oku lolotonga feinga 'a e Pule'anga ki ha, ki ha vaka p ko e h ha fa'ahinga. 'Oku te'eki ai ke fakapapau'i 'Eiki Sea 'a e me'a ko ia, 'i he fo'i vaha'a taimi atu ko eni. Ko e vaka p 'e taha 'oku lolotonga lele he taimi ni e vaka ko eni 'a 'Uliti.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i tokoni atu 'oku, ko e vaka fakalotofonua ia 'oku faingam lie p . Ko e tuai eni ia mei he *Revenue*, mei he Tute. Ko e 'uhinga ko e talu tuku he uike kuo 'osi, 'e toe 'alu eni ke 'osi, ka ko e 'uhinga 'oku toe toloi 'a e folau 'a e vaka ia 'i he 'aho ni ki 'apongipongi ke, 'oku 'ikai ke 'ilo p ko e h e palopalema ka 'oku peh p 'e he pule ia 'a e *PTH* 'oku totongi p 'ene ... Ka ko e peh p 'oku kei fakatatali p 'oku fai e ng ue ...

'Eiki Sea: 'Io, 'Eiki Minisit Pa'anga 'oku h 'a e ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu ki he 'Eiki Sea pea peh foki ki he ... (kovi 'a e ongo) ... tuku mai mu'a e me'a ko eni ke mau ngaue ki ai. Pau pe 'oku 'i ai 'a e 'uhinga... M l .

'Eiki Sea: M l . Kapau te ke toki peh atu p 'e Fakafofonga ki Toloa mahalo te ke fetaulaki ai mo e Minisit *Revenue*, kole atu p ki ai.

Veivosa Taka: M l Sea.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Fonua.

'Eiki Minisit Fonua: Sea ko e ki'i kole ai leva ha ki'i faingam lie ke fakama'ala'ala atu mu'a e me'a ko eni fekau'aki mo Ha'apai Sea.

'Eiki Sea: M l .

'Eiki Minisit Fonua: 'Oku ki'i hokohoko hono, ka 'i ai p ha t nounou kuo tukuaki'i tokua ko e me'a fakakelekele Sea. Sea, fuolaa e 'osi 'a e me'a fakakelekele, ka 'oku hokohoko hono 'ohake, kae 'i ai p ha polopalema he langa kuo tukuaki'i ko e me'a fakakelekele. Sea 'oku 'ikai ko e kelekele ia ko e *ownership* ko 'o e fale mo e fehiki'aki ko eni ko 'a e fale pea 'e langa 'i f . Ko e me'a fakakelekele Sea, 'osi, 'oku fie ma'u p ke ke mea'i pea mea'i 'e he Fale ni Sea, m l .

'Eiki Sea: Ko ia. Ke 'osi mea'i mai p 'e koe 'a Ha'apai.

Veivosa Taka: Sea, tapu p mo e Feitu'u na. Ko e me'a fakakelekele ia kuo 'osi fiem lie e k inga ia, 'ikai toe 'i ai ha me'a ia 'e ... Ko e ki'i koloa p eni ...

'Eiki Sea: M l .

Veivosa Taka: Ke 'unu ki he k inga kae fai 'enau langa, m l .

'Eiki Sea: 'I he'ene peh tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Pea na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake ai p 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon.
Penisimani 'Epenisa Fifita ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai. Tapu ki he Kalake kae 'uma' 'a e kau ng ue e Fale. Fakafeta'i ki he 'Otua m l hono fakalaum lie lelei kimoutolu. 'E Hou'eiki ki mu'a pea toki fai 'etau 'ilo ho'at , na'a tau liliu 'o Fale Alea pea na'e kole mai 'a e 'Eiki Pal mia ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ha faingam lie 'o e Hou'eiki Minisit ke nau me'a atu ki he k toanga pea na'e tali lelei, laum lie lelei ki ai 'a e 'Eiki Sea. Na'a ku m fanga mo fiefia lahi 'i he fa'ahinga laum lie 'o e fetoka'i'aki mo e fefaka'apa'apa'aki. Pea ko 'eku kole Hou'eiki, tau fononga he fo'i laum lie ko ia, 'o e fefaka'apa'apa'aki mo e fetoka'i'aki, fe'ofa'aki mo e feongo'i'aki, ka he 'ikai tanumia ai 'a e fakamaau totonu pea mo e faitotonu. Tau hoko atu ki he Vouti 'a e 'Eiki Minisit Ako, Potung ue Ako. 'Eiki N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Fakam l atu 'Eiki Sea. Tapu mo e ...

<009>

Taimi: 1410–1420

Lord Fusitu'a: ... mo e Feitu'u na pea tapu mo e K miti. Na'e hang ko e lave 'a e motu'a ni ko 'anenaí, ko e fehu'í ha v sone mo ha *policy* mei he, mei taumu'a. Pea ko eni kapau 'oku ki'i faingata'a'ia e Pal mia, tuku ke 'atu 'e he motu'a ni ha ki'i fakat t na'a tokoni atu ki ai. Ko e tokoni 'Eiki Sea,...

'Eiki Pal mia: 'Oku 'ikai, ho'o peh ko 'oku ta'emo'oni 'o peh 'oku veiveiua 'oku 'ikai ha'aku... ko u kole atu ki'i me'a hifo ki lalo kau hanga to e 'ai ke mahino.

Lord Fusitu'a: Ko 'eku kolé p ko e tokoni 'Eiki Sea p ko e fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: Ko 'eku fakatonutonu atu kia koe.

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele 'o me'a hifo ki lalo. M l .

'Eiki Pal mia: Sea, tapu atu mo e Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki. Ko e me'a ko eni 'oku fehu'i mai ki he motu'a ni p 'oku 'i ai ko ha v sone p 'oku veiveiua. Sea, 'oku 'i ai e v sone ia 'a e motu'a ni. Ka 'oku 'ikai ke u loto au ke u 'oatu 'eku v sone fakafo'ituituí, ka 'oku 'i ai e v sone 'a e Pule'angá. Ko e v sone 'a e Pule'angá, fie ma'u 'e he Pule'anga Tongá, fie ma'u 'e he 'Ene 'Afió, fie ma'u 'e he Hou'eikí, fie ma'u 'e he kakaí ke ma'u 'e Tonga ni ha fonua, ko e fonua 'oku nofo melino. Me'a ia 'oku fai ki ai e v sone. Fonua 'oku tu'um lie, fonua 'oku mo'uilelei hono kakai, pea toki t naki mai ai mo e fanga ki'i me'a kehe. Ka ko 'ene ma'u p melinó, ma'u mo e tu'um lié, 'ikai ko e 'uhinga ke tau milionea k toa. Pea ma'u mo e mo'uilelei 'a e kakaí,...

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele me'a hifo, me'a hifo 'Eiki N pele k taki. Me'a hifo ki lalo. M l .

'Eiki Pal mia: Kapau te ke me'a hifo ki he corporate plan k toa k toa 'a e ngaahi potung ue, 'oku 'i ai e *copy*, 'oku ke ma'u, 'oku ke ma'u k toa?, Kuo ke lau?. Ko u kole atu, 'alu 'o 'uluaki lau ke 'osi 'a e ' *corporate plan*. Ko hono 'uhingá eni, he ko e *corporate plan* 'a e potung ue takitaha 'oku 'osi tohi'i hinehina mo 'uli'uli ai 'a 'ene v sone pea mo 'ene taumu'a ng ue. 'Ikai ke u loto ke u to e toutou tu'u hake 'o toe fakafana holo e me'a ko ia he Fale ni kae hoko atu 'etau me'á, kapau ko ho'o fehu'i e v soné. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Ko e, 'Eiki N pele k taki, me'a ki lalo, me'a ki lalo. Ko e v sone 'oku fe'unga. Tau hiki ki ha me'a 'e taha. Ko e me'a fo'ou ena p ko e v sone p .

Lord Fusitu'a: Ko e me'a fo'ou ko e fakat t ke 'oange ki he Pal mia ke tokoni ange ki ai. Pea

'i ai leva e fanga ki'i fehu'i. Ko e fakat t eni ke tokoni atu 'Eiki Pal mia. Ko e 'Aositel lia 'oku lolotonga teu fili. Ko e 'uhinga 'enau teu filí, ko e ngaahi lao na'e 'oatu mei he Pule'angá ki he Senató pea fakafoki mai ia 'oku ta'efaka-Konisit tone. 'Alu leva 'a e Pal mia lolotonga 'a 'Aositel lia, 'o fakap ki he K vana Senialé ke *dissolve* 'enau Fale Alea kae toe fili fo'ou e Pal mia. 'I he makatu'unga ko ia, 'enau lolotonga filí, 'oku fai 'enau tipeiti fakakemipeini he taimi ni. 'A ia 'oku 'omai 'enau ngaahi *policy* mo 'enau v sone. Ko e ngaahi fe'amokaki he sekitoa fakapule'anga ko ia 'a 'Aositelelia, 'oku tupu mei ai 'a e to e hiki e totongi ako 'univ sití, taha ia. Ko hono uá, 'oku fu'u lahi e tupu 'a e ' pangik ma'u 'inasi mei mulí 'oku nau 'ave pa'anga ki muli. Ko hono tolú, 'oku faingata'a'ia 'a e fanga ki'i pisinisi taautahá 'a ia 'oku ne hanga 'o fakalalakala e 'ekon mika 'o 'Aositel lia. Ko e h leva e me'a 'a e *opposition* 'oku nau fai ke fepaki'i ia. Na'e fai 'enau tipeiti he uike kuo'osí, ko e ngaahi fokotu'utu'u eni 'a *Bill Shorten* ki he Pule'angá. 'Uluakí, ke nau hiki'i e tukuhau 'o e ngaahi pisinisi pea mo e ngaahi pangik ko 'oku tupu lau milioná ke 'omai e sino'i pa'anga ko iá 'o fakahoko ia ki he ' 'apiako 'univ sití ke holoki e totongi e kakaí. Ko e v sone faka-*policy* ia 'e taha. Pea nau hanga 'o 'omi 'a e tupu mei he ngaahi kautaha ko ia 'o uki'aki 'a e fanga ki'i pisinisi sekitoa taautahá p ko e *small businesses* ke fakatokolahi 'enau kau ng ue kae lava 'o uki e faka'ikon miká. Ko e ngaahi fakat t ia ko 'oku ou 'uhinga ki aí. Tau fakafehoanaki mai ki Tonga ni.

Veivosa Taka: Sea, ko e kole ki he Hou'eikí.

Lord Fusitu'a: Ko e tokoni?

Veivosa Taka: Ki'i fehu'i.

Lord Fusitu'a: Ki'i fehu'i?

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Seá, tapu pea mo e Hou'eikí. Sea, ko u fakam l 'aupito ki he Hou'eikí 'ene tokanga ki he ngaahi *policy* 'a e Pule'angá. Sea ka 'oku h mei he'ene fakamatalá 'oku fakahoko atu ai 'eku fehu'í p ko 'ene fokotu'utu'u eni 'e me'a ki he Tu'í ke *dissolve* e Fale Alea p ko e *vote of no confident*.

Sea K miti Kakato: Ha'apai 13 k taki 'o me'a ki lalo, me'a ki lalo.

Veivosa Taka: M l Sea.

Lord Fusitu'a: 'A ia kapau 'e fakafehoanaki mai ki Tonga ni, na'e 'i ai e kole mei he t pile ko ení, 'i he uike kuo'osí ke to e 'omi ha 5 miliona ki he sekitoa ko ia 'a e toutaí mo e ngoué, he ko e sekitoa ia kuo 'osi savea'i fakam mani lahi ko e toutaí ko e tupulekina lahi taha ia ki he'etau 'ikon miká. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha fokotu'u fakakaukau, ko e fakafehoanaki mai ki Tonga ni, 'e peh , 'e me'a mai e 'ulu ko ia e Kapinetí. Toe 'oatu e 5 miliona ko ka 'e anga peh ni hono vahevahé. Te mou 'oatu ki he kautaha ko ka kuo pau ke fakapapau'i mai 'oku 'i ai ha'o palani pisinisi pau, 'oku 'i ai ho'o m keti pau ki muli, pea ko e fakalaka p ho'o tupú 'i he sino'i pa'anga ko , te mau to e ki'i tukuhau'i koe ke 'omi e pa'anga ko ia, 'omai ki he ngaahi potung ue ko 'oku fu'u lahi e 'alu 'enau pa'anga he v hengá, pea 'oku lahi e fakafalala ko ia ki mulí. Ko e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ia ko .

'Eiki Pal mia: Ko u kole atu ke ke, ko e me'a ko eni 'oku malanga mai aí, hang ko e ki'i me'a ko ia nau ki'i lau ki aí, fakamolemole Sea. 'Oku 'asi k toa he *corporate plan*, k toa e ngaahi potung ue, me'a ko eni 'oku me'a mai aí.

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole 'Eiki Pal mia, 'oku 'i ai e *corporate plan* 'e ni'ihi, 'oku 'i ai e me'a peh ai, 'oku 'i ai e *corporate plan* 'e ni'ihi, 'oku 'ikai. Pea ko e fakap atu ki he 'ulu ho'o Kapinetí, ke 'omi ha v sone fakalukufua. Toe 'atu ha fakat t 'e taha. Ko e fakataha e motu'a ni pea mo e *Chamber of Commerce*, ko 'enau peh mai ko e fanga ki'i pisinisi iiki 'i Tonga ni, ko e me'a 'e ua lalahi taha 'oku nau 'efihia aí. 'Uluakí, ko e 'ikai ke ng ue'aki p *enforce* fakatatau 'a e Lao ko ki he Tute mo e kasitomú, p ko e *anti-corruption* ki he ngaahi pisinisi kotoa. Ko hono uá, 'oku fu'u tokosi'i 'enau kau ng ue 'i he mala'e ko 'oku 'ikai ko e 'univ sití p ko e *tradesmen*, kau palama, kau tufunga. 'A ia ko e ngaahi fokotu'utu'u eni 'e ha'u mei ha 'ulu ha Kapineti. Ko e ngaahi, te mau to e 'omi ha ngaahi lao ke to e fakafefeka'i ange p *enforce* 'a e *anti-corruption* kae lava ke tupulekina e fanga ki'i pisinisi iiki. Pea ko e ni'hi 'e ng ue 'i he ngaahi mala'e ko ení te mau tokonia kinautolu ke nau fakahoko...

'Eiki Minisit Fonua: Sea, ki'i fehu'i ki he N pele Sea.

Sea K miti Kakato: 'Io, 'Eiki N pele, m l .

Lord Fusitu'a: M l Sea.

'Eiki Minisit Fonua: Ke me'a mai angé p ko e peesi f eni ko e 'uhinga ka tau hoko atu Sea he ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Fusitu'a: Kei lele p eni he fakalukufua, 'oku 'i ai p fanga ki'i fehu'i 'a e motu'a ni. 'A ia ko e ngaahi fokotu'utu'u ko iá, ko e 'uhinga ia e 'eke 'a e motu'a ni, p 'oku 'i ai ha ngaahi v sone peh , fakalukufua. Ko e fanga ki'i fakat t mahalo 'oku mahino'i p 'e he Feitu'u na e

‘uhinga e fakat t ko ia. Ko ia ai, toki tali mai ia ka mou me’a hifo mu’a ki he peesi 229, te u ‘alu eni ki he ngaahi fikefika ko ‘a e patisetí.

‘Eiki Pal mia: Sea, ko u kole atu ki he tokotaha ko ení, mahalo ko ‘ene feinga ke ‘omai k toa ‘ene me’a ko ení he ‘ me’a ko ‘a e l ti ‘anai, ‘a e fa’ahinga fehu’i. Ko e fehu’i ko ení ‘oku ou kole atu, ‘oku ‘aonga ia ke tau foki ki he ngaahi potung ue ko eni ‘oku ne fakalau maí ke nau hanga ‘o ‘omai e ngaahi tali ko ení. Ka ko u kole atu ki he tokotaha ko ení, ‘ofa mai, ‘oku ‘alu ho’o fehu’í ‘o *specific*. Ko ‘etau lolotonga, ‘oku ke fehu’i mai he v sone pea u ‘oatu ‘e au e v sone fakalukufua. He ‘ikai ke u lava au ‘o ‘alu ki he *detail* ko ena e me’a ko ena ‘oku ke fie ma’ú, mei he’eku tali ki he me’a ko ení.

Lord Fusitu'a: Fakamolemole atu ‘Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: Me’a ki lalo. ‘Eiki N pele me’a ki lalo, me’a ki lalo, ‘Eiki N pele. ‘Eiki Pal mia faka’osi mai ho’o me’á, ‘osi?. ‘Eiki Pal mia ‘oku kei toe ha me’a ke ke me’a mai ai? Me’a ki lalo ‘Eiki N pele.

‘Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu au ke ke tokoni mai ke feinga’i ‘etau tipeití.

Sea K miti Kakato: Sai, kuo mahino kiate au ‘a e feme’a’akí, ko e Minisit Pa’anga p pea ‘osi pea tau hiki nima. ‘Eiki Minisit Pa’anga.

Fakamahino Pule’anga kehekehe pe ‘ekonomika Tonga mo ‘Asitel lia

‘Eiki Minisit Pa’anga: M l Sea. Sea, k taki Sea ko e to e foki eni ki he kamata’anga ko ‘etau... ‘a ia ko e patiseti ko ia ‘o e ta’u ni, he’ene peh , ko e h ‘a e v sone ‘a e Pule’anga. Ko ia ko u kole atu p , peesi ‘uluaki ko ‘etau fakamatala patisetí, ‘asi ai.... Taumu’a ko ki he ... Sea. Ka ko u mahu’inga’ia p ko e ‘uhinga ko ‘ene fakafel ve’i mo ‘Aositel lia. Ko e tu’unga faka’ikon mika ha fonua ko e tu’unga tatau tofu p ia, h fanga he fakatapú, mo ha fokoutua, ‘oku ‘i ai e fokoutua ‘oku tau talatala, ko e h e mahaki ‘oku fokoutua,.. ‘oku ‘i aí, pea toki ‘oatu mei ai e fo’i panatolo. Ko e faito’o ko ia te tau ‘ai ki he tokotaha ko ia ‘e fakatefito p ia pea mo e alanga fokoutua ‘oku ne mo’ua ai. Kehe ‘aupito ‘a ‘Aositel lia mo Tonga ni. Ko e palopalema lahi ‘o ‘Aositel lia ko ia ‘oku ‘omai ko he me’á. ‘UHINGA e, taha e ‘uhinga lahi ‘oku nau fili hení, ke mea’i p ‘Eiki Sea na’a nau fetongi ‘enau Pal mia. Pea ko e taimi ko ia ‘oku fai ai e fetongia ko iá, ‘oku ‘i ai konga ia he laó kapau te nau lava p nautolu ‘o to e fai ha liliu, fili. Ka ‘oku nau fakatefito nautolu, nau sio ko ki he anga ko ‘o e *rating* ko *poll* ko , tu’u ko ‘a e tu’unga ko *popularity* ko pea mo e manakoa ko pule’anga ko ia, nau siofi ‘aupito e fo’i taimi ko ia, taimi ni...

<001>

Taimi: 1420-1430

‘Eiki Minisit Pa’anga: ... ko e Pule’anga lolotonga ‘oku nau ‘i ‘olunga ‘aupito. ‘A ia ko e uasi fakap litikale ia ‘oku nau siofi koe’uhí foki ka fai ha liliu koe’uhí kae lava ‘o ma’u he takí. Ko e taki ko ení na’e fili ‘e he kakaí ‘oku ‘ikai ko ha taki eni na’e fili ‘i loto ‘i he fo’i paati

fakap litikalé. Taha ia e 'uhinga lahi e fili ko ení Sea pea ko e 'uhinga 'oku fai e fili ko ení he na'a nau siofi 'enautolu e uasi ko ení.

Kehekehe founga t naki tukuhau Tonga mo 'Asitel lia

Ka 'oku lave foki ki ai ko e lave ko 'oku kehekehe ko 'Aositel lia 'oku nau tu'unga tukuhau. Ko Tonga ni 'oku p seti p 'e 25 tatau kotoa p ki he pisinisi p . Ko 'Aositel lia 'oku nau 'alu nautolu fakatu'utu'unga. 'Oku 'alu ia 'oku 'ova ia he 30 tupu 'enau ngaahi *income tax* ko 'o e ngaahi kautaha pea mo e fakafo'ituitui. 'A ia 'oku nau toki holoki nautolu eni ka ko 'oku 'uhinga p 'a'aku eni Sea. Kehe 'aupito p 'a e palopalema 'a 'Aositel lia mo eni. Ko e palopalema ko na'a ne me'a mai ki he pa'anga ko ke 'ave ha toutai kehe 'oku 'ikai ko e fokoutua ia 'a e fonua ni. Ko e fokoutua 'a e fonua ni ia ko e lahi 'a e pa'anga si'isi'i 'a e ngaahi ng ue ko ke fai 'akí. Ko e fokoutua ia pea ko e me'a ko 'oku fai e tokanga 'a e ngaahi pangik . Pea 'oku 'oatu 'e he Pule'anga ia na'a mau fakahoha'a atu na'e 'oatu 'a e 13 miliona 'o tuku. Ko e tu'u he taimi ni toe nima ia ke, 'oku ikai ko e palopalema ia 'a e si'isi'i 'a e pa'anga. Ko e palopalema 'a e ng ue ki ha faingam lie ke fai'aki 'a e me'a. 'I he'ene peh Sea 'oku mau vakai ko ki he tu'ungá kehe 'aupito 'a Tonga ni mo hono fa'ahinga pole mo e fonua lalahi ko é. Fu'u konit n niti ki he ki'i toti pea 'oku pau ke tau *diagnose* pau ke tau sio lelei.

Fakama'ala'ala he ma'u hala fel ve'i mo e fe'amokaki 'i Tonga ni

Ko e taha e ngaahi fokotu'utu'u 'oku mau 'omai sio ki he tafa'aki lao faka'ekon mika e ngaahi sekitoa ng ué mo e toutai mo e takimamata ngaahi me'a ko iá. Sio ki he ako he ko e taha ia e me'a 'oku ou tui 'oku kei 'ohake p 'a e fakamolemole 'oku kei ma'u hala 'a e me'a ko eni.

K taki fakamolemole mahalo ko e tu'o tolu eni 'eku foki mai he me'a ko eni 'a e peh ko 'oku 'i ai 'a e f 'amokaki ko 'i Tonga ni. 'Oku ou kole atu mou fakamolemole nau 'osi lave atu ki ai he uike kuo 'osí 'oku hala ! K taki ko e taimi ko 'oku tau sio ai ki he tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua mou sio he fakalukufua nau lava ko ki ai he uike kuo 'osi. Ko e fakat fito ko ko 'etau peesi 117 ko 'o e fakap langi 'a ia 'oku mei peesi tatau p 'i he faka-Tonga ki he tu'unga ko 'etau f fakatau'aki mo muli. Ko e fakalukufua ia Sea hang ko 'eku lave ki ai ko e 2007/08 p na'e lahi ai 'a e h atu pa'anga h atu he pa'anga h mai. ... me'a fakap langi ko e 117 ia kapau 'e 'alu faka-Tonga 'oku 'asi ia ai 'i he peesi ko eni 134.

Sea K miti Kakato: *Budget Statement ?*

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia kae kehe Sea 'oku tau toe foki foki eni ki he kamata. Hang ko e lau tau toe foki eni ki he kamata'anga. Ko e me'a 'oku lave ko Sea ke ki'i fakatokanga'i ange ko e 'uhinga ke 'ave 'a e fakamatala tonu ki he fonua pea mahalo mo 'etau m hino p Sea. 'A ia ko e peesi kapau te ke sio ko e palanisi fakak toa ko e palanisi ia ko 'oku tau siofi ko 'i he 'osi ko 'o e 'aho. He 'oku kongá 'e tolu 'a Tonga 'a e anga ko 'etau fetaulaki mo muli. Konga 'uluaki ko e tokoni ko eni ko 'a e ngaahi f fakatau'aki pea mo e *government service* ...ua ...

Lord Fusitu'a: K taki Sea ko e ki'i tokoni p .

Sea K miti Kakato: K taki 'Eiki N pele me'a ki lalo, me'a ki lalo.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e pa'anga 'e fiha 'ene tokoni mai Sea 'eke ange p ko e pa'anga 'e fiha.

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko e 'ai p ki he peesi ko ena ko 'oku ...

'Eiki Minisit Pa'anga: K taki Sea ka u faka'osi'i ai leva.

Lord Fusitu'a: 'Io.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e peesi 134.

Lord Fusitu'a: Ko ia. Ko e fika ko eni ko u ma'u ko e palanisi 'o e f fakatau'aki koloá 14/15 'oku f 'amokaki 'a e 291 miliona.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e me'a ia ko u kole ko Sea fo'i kongá ko eni. Me'a hifo ki he palanisi fakak toa 'oku fungavaka 'e tolu kongá 'e tolu 'a e me'a ko e palanisi 'etau ng ue ko eni fakaf tau'aki 'i muli. Ko e kongá 'uluaki eni 'oku me'a mai ai mo'oni ia 'oku lahi e f 'amokaki k ko e fo'i kupu ko 'e ua ko 'etau tu'unga ko fakaf tau'aki mo mulí 'a ia ko e 'uhingá ko e *current account* pa'anga ko 'oku f 'ave'aki he taimi ni kau ai 'a e pa'anga h mai mei muli mo e ngaahi pa'anga ko 'oku 'omai ko he ngaahi ng ue lalahi mo e pisinisi. Ko e ongo ua ko ia ko ia 'oku na fakapa'anga ko kongá 'uluaki.

'A ia ko 'eku 'uhinga mou sai p 'oku 'i ai 'a e ngaahi loki 'e tolu ka ko e taimi ko 'oku f 'amo'aki koe'uhí he koe'uhí ko e f 'amokaki ko 'i he h koloa mai koe'uhí 'oku fakapa'anga ia mei he koloa ko pa'anga ko é 'oku tau ma'u pa'anga mei muli kongá hono uá, pea 'ikai ngata ai mo e ngaahi *project* lalahi 'a e Pule'anga mo e ngaahi me'a ngaahi pisinisi kehekehe. 'A ia ko e fo'i ua ia ko 'oku ne hanga 'o fakapa'anga ko 'a e f 'amokaki ko kupu 'uluaki. Ka ko e me'a mahu'inga taha 'oku fai ko sio ki ai mau sio ki ai ko e h 'osi e 'aho ko e h e la fakalukufua.

Ko u peh ko e me'a ko mou ki'i me'a hifo palanisi fakak toa. Ko e 2007/08 p na'e 'i ai 'etau ki'i f 'amokaki ko e 2.5 miliona toenga mai e ngaahi ta'u ko 47 'o a'u mai ko e 14/15 'oku 26 miliona. Ko e me'a ia ko 'oku fu'u 'alu peh ai 'etau pa'anga mohe ... ko 'etau palanisi ko 'etau fetau'aki mo muli ko e taimi ko 'oku *positive* p 'oku t naki maí ko e me'a ia 'oku 'alu ai 'o m hina 'e hiva 'ova he m hina 'e hiva 'etau pa'anga ki muli. Ko e me'a ia na'a ku lave ai he kamata'anga 'o e 'aho 'o e fakamatala patiseti 'o e ta'u kaha'u mau sio ki he tu'unga he taimi ni ki he mafai 'o e pa'anga te tau lava 'o h koloa mai.

'Oku 'ikai ngata p ko 'etau pa'anga ma'u me'atokoni mo e ngaahi langa lalahi ko eni 'oku fai ko eni 'a eni ko eni ngaahi langa *project* ko eni h mai 'oku kau ai 'a e f 'amokaki ko eni. Ka ko e fehu'i fakapa'anga mei f ? Pea 'oku ou tui ko e mahu'inga ia ko 'a e fakamolemole p 'Eiki Sea 'eku lave toe foki mai ki heni ke 'oua te mou, tau sio p he fakapukupuku p h ka 'oku pau ke tau toe sio fakalukufua. He k 'i ai p ha vaivai ko e me'a ia ko na'e hoko ai 'i he 2000 kapau te mou me'a p 2007/08 na'e holo 'a e pa'anga f 'amokaki ia ka ko e kongá lahi taha ko e

taimi ia ko na'e hoko ai ko 'a e t lalo ko ena 'a e tu'unga faka'ekonomika 'o m mani he t lalo ko 'a e tu'unga fakapa'anga ko 'a 'Amelika mo e ngaahi fonua langa fakalalakaka. Ko e me'a ia na'e ma'u na'e ta'ema'u ng ue 'a e kakai tokolahi kae si'i leva 'a e silini ha'u mai.

'A ia ko e konga ko e me'a mahu'inga taha ke tau, ke fai p me'a 'oku 'i ai 'a e ' konga 'e tolu f feitu'u 'e fakapa'anga ko f feitu'u 'oku 'i ai 'a e f 'amokaki f feitu'u 'oku fai 'a e fakapa'anga pea ko e fakamuimuitaha ko e h 'ene palanisi ko 'i he 'aho ? 'Oku toe ha'atau s niti p 'oku 'ikai ke toe ? 'A ia ko e 'uhinga ko e 'uhinga 'oku 'i ai p 'a e ngaahi f l l ve'i he konga ko eni Sea pea kapau 'e 'i ai ha me'a te tau, ko e fehu'i ko e h e me'a te tau fai ?

K taki Sea ko u toe fakamatala'i tu'o ua atu p mo e me'a ko eni. Sio mou me'a hifo ki he peesi 133 fakalahi valu poini hiva he ko e konga ko ai koe'uhí 'oku konga 'e 11 'etau h koloa mei muli. 'U konga ko ki lalo 'oku 'ikai ke u tokanga ki ai koe'uhí ko e lahi ko 'a e ngaahi koloa lalahi ko 'omai langa mo e me'a 'oku ou tui 'oku sai p ia he 'oku 'omai. He ko e fehu'i kapau 'oku tau h mai ha koloa mei muli 'o langa fakalalakaka sai 'aupito faka'ai' ai ia. Langa e ngaahi fu'u fale pea 'ai e ngaahi pisinisi, me'a ia 'oku sai.

Ko e me'a ia 'oku fa'a fai e hoha'a he taimi 'e taha koe'uhí ko e 'omai e ngaahi pa'anga 'o 'ai 'aki

p 'o ma'u me'atokoni mo e ngaahi me'a, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'atokoni 'oku tau ma'u h mei muli lava p ke tau t 'i Tonga ni. Me'a 'oku fai e lave ai konga 'uluaki mo e konga ua 'o e fakalahi valu poini 'e hiva koe'uhí 'oku fel ve'i ia mo e ngaahi monumanu mo e ngaahi me'atokoni kakano mo e ngaahi koloa veistapolo. Ngaahi me'a ia ko ia 'a ia 'oku 'i he p seti ia ko 'i he taimi ni p seti mei 'alu ia 'i he p seti 'e 14 15/16 fe'unga k toa ia mo e pa'anga 'e 57 miliona. Ko e me'a ia na'e fai ai 'a e fakahoha'a 'e lava 'etautolu 'o t p ha'atau, 'ai t ai hatau fanga ki'i ng ue, 'ai e fanga ki'i monumanu ko e tafa'aki ia te tau lava 'o tokoni'i ai kitautolu kae 'omai e silini ko mei muli 'ai ha ki'i pisinisi mo ha fanga ki'i me'a p Sea.

K taki Sea toe kole fakamolemole atu p 'eku toe foki mai ki he kaveinga ko eni koe'uhí ko e toe 'omai 'a e kaveinga. 'Oku mahu'inga foki ia ka ko u peh 'oku tau 'osi fou mai ai 'i ai pea ko ia ko e me'a 'oku ou toe lave p ki ai koe'uhí 'oku toe 'i ai mo e taumu'a ola 'oku 'osi 'oatu mo e ngaahi fokotu'utu'u 'a e Pule'anga faka'ekon mika, fakas siale pea peh foki ki he ngaahi malu'i ko 'at kai ke malu pea mo e tokangaekina 'o e f liuliuaki. Ko e me'a na'e kae k taki p Sea 'eku toe foki mai ki ai. 'Oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito p 'a e me'a ko 'oku tau f me'a'aki ai. Ko u kole Sea tau foki mai ki h Sea m l .

Sea K miti Kakato: 'Io 'e Hou'eiki k taki ko e me'a 'oku ou kole atu ai kapau 'oku me'a ha taha pea tau me'a k toa ki ai ke tau ma'u e fo'i fakat t lelei *big picture*. Ko ho'o ma'u ko ki'i konga fakat t te ke toutou me'a hake tokoni ... h fehu'i, fehu'i. Tukuange ke me'a 'a e tokotaha ko ia ke 'osi ka ke sio ki he fakat t *big picture*. 'Eiki N pele te ke toe me'a mai p he v sone mo e *policy*?

Lord Fusitu'a: 'Ikai ko 'eku fehu'i 'aku fekau'aki mo e ' fika ko 'o e patiseti 'Eiki Sea. Ko u kole fakamolemole ki he Pule'anga na'a ku ngali tukuaki'i kinautolu. Ko e 'uhinga p ko e peesi ko eni na'e 'ai mai he Minisit 'oku 'i ai 'a e ngaahi f 'amokaki ai. Pea 'oku ou 'i ai 'ene fekau'aki 'ana pea mo e *policy* fakalukufua ka ko e m l eni kuo 'omai e fika ia mei he 'Eiki

Minisit pea ka toki 'i ai ha 'aho 'e fie tali mai he Pal mia 'a e *policy* fakalukufua pea ne toki 'ai mai ka tau hanga mu'a ki he fika 'o e patiseti.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito.

Lord Fusitu'a: Ko e peesi 229 kapau te mou me'a hifo ki he ...

Sea K miti Kakato: *Budget statement?* 'Esitimeti ?

Lord Fusitu'a: 'Esitimeti.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Ko e 229 ko e *support* ua ko á pea ko e taimi 'oku fakalele ai e ng ue ko e 15/16 na'e 5 kilu tupu, 16/17 'oku 4 miliona 5 kilu tupu. Ko e peesi 231 ...

'Eiki Minisit Pa'anga: K taki p Sea fakamolemole p h fanga p he fakatapu 'eke fehu'i p peesi 229?

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Polokalama si'i uá ?

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha polokalama si'i ua ia heni Sea fakamolemole. Ko 'eku 'ai p na'a ku hala 'a e ...

Lord Fusitu'a: Ko ia k taki ko e tokanga'i 'o e lelei 'o e akó.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Io ko e polokalama lahi ua polokalama si'i taha.

Lord Fusitu'a: K taki fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Malanga'i 'o e lelei 'o e akó.

Fehu'ia hiki 5 kiliu totongi koloa & ng ue

Lord Fusitu'a: Ko ia *sub-programme* taha. 'Oku 'i ai 'a e totongi koloa mo e ng ue *purchase of goods and services* 'oku hiki ia mei he 5 kilu 'o 4 miliona 5 kilu. Pea ko e peesi 231 ko e me'a'ofa fakang ue mo e ' nasi *grants and transfers* na'e 8000 p ia he 15/16 pea kuo 3 miliona ia he 16/17. Pea ko e peesi 233 ko e toe me'a'ofa fakang ue mo e ' nasi *grants and transfers* na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia he 15/16 ko eni kuo 1 miliona ia he 16/17. 'Oku ki'i nenefu kiate au he na'e 'ikai ke kau ia he fakama'ala'ala ko 'anenai p ko e h e lau miliona ko eni. M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . ‘Osi p ‘a e fakamatala ‘a e fakama’ala’ala ‘e fai mei Taumu’a pea hoko atu ‘a e ‘Eiki N pele mei ‘Eua, ‘Eiki N pele fika ua ‘o Ha’apai, ‘Eiki N pele fika ‘uluaki ‘o Tongatapu pea tau p loti. Fakama’ala’ala mai mei taumu’a k taki.

<002>

Taimi: 1430-1440

Lord Tu’iha’ateiho: Tapu p mo e Seá. Fakatapu atu ki he Pal mia, kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Memipa ‘o e K miti Kakató.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Ha’apai. Na’a ku fakahoko atú ko e ‘Eiki N pele ‘Euá, Fika 1 ia, Fika 2 ‘a e Feitu’u na, ‘Eiki N pele Tongatapu 1, ‘Eiki Fakafofonga Kakai Ha’apai 13.

Lord Tu’iha’ateiho: ... talamai ke u lele au ia.

Sea Komiti Kakato: Mo felotoi p ki ai?

Lord Tu’iha’ateiho: Ko ia! M 1 ‘aupito.

Sea K miti Kakato: P ‘i sai!

Lord Tu’iha’ateiho: M 1 ‘aupito. Sea, me’a p ki he peesi 224 ‘a e Polokalama 1 – Pule’i, Fale’i mo e Palani. Polokalama 2 – Tokanga’i ‘o e lelei ‘o e Akó. Tolú: Va’a ‘o e Akó, Polokalama 4 - Ako Ma’olunga ange ‘i he Kolisi.

Fehu’ia pa’anga tokoni fakakolo

Sea, ‘oku mahu’inga ‘aupito eni ‘ete sio hifo ki he Potung ue ko ení. He na’a tau lele atu foki ki he *workshop* ko eni ‘a e kau toket fekau’aki pea mo e *NCD*. Ko ‘ene mahu’inga kia au ‘i he’eku fanongo ko eni ki he ngaahi pal palema kehekehe ‘o fekau’aki pea mo e *NCD*. Na’e peh ko e houa ‘e 12 kotoa p ‘oku puke ‘a e tokotaha hang ko Fisí ‘i he mahaki ko eni ko e suká. Pea kau eni ‘i he me’a fakalilifu ‘aupito Sea, he ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fai hotau fatongiá ta’emo’uilelei hoto sinó, pea ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ia, pea ko ‘eku sio hifo ko eni ki he ma’u’anga pa’anga, ‘a ia ‘i he peesi 225, fika 2 ‘oku ‘asi ai ko e pa’anga tokoni fakakolo p ko e *cash*, na’e 00 p ‘o toki a’u ki he 15/16 ‘asi ai ko e 2 mano 2 afe 694. Ko ‘eku fie lave’i p ko e silini eni mei he kakai p ko e silini mei f ‘a e pa’anga ko eni? Pea ‘oku ou sio hifo ki he peesi 227 ‘a ‘i ‘olunga 10. ‘Oku ‘asi ai ko e 10,000 ngaahi mon ‘ia Minisit mo e Pule Potung ué. ‘A ia ko ‘eku fie ma’u p ke u ‘ilo’i p ko e silini ko ia ‘oku ‘alu ki he Minisit p ko e h ‘a e s niti ko eni fakamolemole, pea u toki hoko atu fakamolemole.

Sea K miti Kakato: K taki fakamolemole ‘a e Potung ue ‘o tali mai ‘a e fehu’i ko ení. Ko e 2 mano 2 afe 6 ngeau 94 ko e pa’anga ia mei f pea fakamahino mai ‘a e me’a’ofa ko eni.

Tali Pule’anga ki he pa’anga tokoni fakakolo

‘Eiki Minisit Pa’anga:Sea, tapu mo e Feitu’u na peh ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko e pa’anga eni ia ko e ki’i pa’anga lukuluku mai he ‘oku ‘i ai p foki ‘a e pa’anga ‘oku ha’u mei

he ngaahi koló mo e ngaahi me'a fakaako. 'Oku mau 'ai p 'o ng ue'aki nautolu 'ohang ko ena. Na'e 'i ai 'a e ki'i pa'anga lukuluku 'i he 15/16 na'e 'ikai ke mau 'esitimeti mautolu ki ai. Na'e 'omai p ia ko 'enau fanga ki'i *prize* mo 'enau fanga ki'i me'a peh , pea 'osi ko ia pea mau toe *disburse* atu p 'emautolu 'i he ta'u ko ia Sea. 'A ia 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i pa'anga peh 'oku 'omai p 'e he ngaahi koló p ko ha ngaahi me'a 'oku tokoni'i 'e he ngaahi Potung ue 'a e Pule'anga hang ko e *sponsor* mo e fanga ki'i me'a peh , ko e 'ai pale mo e me'a peh . 'UHINGA ia 'o e fanga ki'i pa'anga ko eni Sea. 'A ia ko hono 'uhinga ia 'o e pa'anga ko eni. Pea 'oku lau p ia 'emautolu ko e pa'anga mei tu'a he 'oku 'ikai kau foki ia 'i he pa'anga 'a e Pule'angá.

Tali Pule'anga ki he ngaahi mon 'ia he polokalama 1

Ko e fehu'i ko ? Te u foki mai leva ki he peesi 29, 'oku 'i ai 'a e fel ve'i ai pea mo e ngaahi mon 'ia ko eni 'i he Polokalama 1. Polokalama si'i 5, 'a ia ko e Polokalama 1, Polokalama si'i 1, 5. 'A ia ko e Hou'eiki Minisit p foki 'oku 'i ai 'enau mon 'ia 'i he tafa'aki ko eni 'oku 'i ai 'a e pa'anga ki he kongia 'enau v hengá. 'Oku 'i ai 'enau v henga ma'u 'enau pa'anga ki he mon 'ia ki he ma'u vahenga m l l . 'Ikai ngata ai, 'oku 'i ai p mo 'enau mon 'ia fel ve'i pea mo e me'a ki he fale nofo'anga mo e me'a ko ia.

Ko e kau taki ng ué. 'Oku kau p mo nautolu 'oku 'i ai 'enau mon 'ia 'i he me'a tatau p . Tukukehe p 'oku kehe 'enau me'a 'anautolu ki honau fale mo 'enau me'a peh Sea. 'Oku 'i ai enau *allowance* ko e 'uhingá ia 'oku 'ai ko ki he va'a ko eni peesi, 'a ia ko e me'a 'oku 'i ai 'a e 'Eiki Minisit , peesi 226. 'A ia ko e kongia ko 'o e Pal mia, ka mou me'ahifo p ko e tu'u ia ai 'oku 'ikai ke mau 'ai 'emautolu ia ai, ha v henga 'a e Minisit Ako. Ko e tu'u he taimi ni, 'oku ta'e vahe 'a e Minisit Ako ia, koe'uhi foki 'oku Pal mia ia. Neongo 'ene fai l ua, ka 'oku fai p 'a e vahé meihe 'Ofisi Pal mia. 'A ia 'oku 'ikai ke mau 'ai 'emautolu ha'ane vahenga, ka ko e 'alu hifo ko ki he Va'a 'o e *CEO* p ko e pule ng ué, 'a ia ko e Polokalama lahi taha 'a e Polokalama si'i 2, 'a ia 'oku 'asi ai 'ene mon 'ia na'e me'a ki ai 'a e Hou'eiki,Sea.

Ko e fehu'i 'e taha fel ve'i mo e peesi 225 na'e fehu'i meia N pele Fusitu'a, fel ve'i pea mo e hiki ko ena 'i he 229 k taki, 'a e koloa ko eni na'e 'alu na'e 5 kilu, ka 'oku hiki ia fakafuofua ki he 4.5miliona.

Sea, ko e 'uhinga eni 'oku 'i ai 'a e pa'anga tokoni 'oku mau ma'u mai 'emautolu ia pea 'oku 'i ai foki 'a e kongia ko e tokoni ia. Ko e kongia lahi ko e tokoni ki Ha'apai na'e 'omai mei he Pangik 'Esiá. 'Oku kau ai 'a e ngaahi loki ako pea mo e ngaahi me'a peh . Ko e 3 miliona 'oku mau fokotu'u ki ai 'i heni, ka ko e 2 miliona ko e pa'anga ia 'oku 'omai 'e he Pangk 'a M mani. Ko e feinga'i ia heni ko e kongia koe'uhi ko e feinga'i 'a e ngaahi loki ako k toa 'a e ngaahi ako si'i na'a ku fakahoha'a ki ai 'anenai 'i he fakamatala fakalukufua. 'A ia ko e ngaahi koloa ko 'oku fakatau mai, 'a ena 'oku kongia 14 'a e ngaahi koloa lahi 'oku 'omai ai ki he 'ato mo e ngaahi me'a ki he holisi mo e ngaahi koloa peh , koe'uhi ke lava 'o fakalelei'i 'aki 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e ngaahi Lautohi si'i, ko e fakalukufua p 'a Tonga ni Sea.

'A ia ko e kongia ko 'o e tokoni 'ene fu'u hiki ko eni 'i he peesi 229 Sea. Ko e ki'i tali p ia ke fakama'ala'ala 'oku fie ma'u mai.

Lord Tu’iha’ateiho: M l ‘aupito! Mahalo ko e ki’i me’a p teu faka’osi atu ‘aki Sea mo Hou’eiki. Ne u nofo ‘aneafi ‘o fanongo leti , pea ko e me’a eni fekau’aki pea mo e ni’ihi homau koló ‘oku nau nofo ‘Ameliká. Pea nau fiefia ‘i he’eku fanongo ‘i he ngaahi ako kehekehe na’e a’usia ‘e he ni’ihi ko eni pea nau lava p ‘o kei tokoni mai ki homau koló. Pea na’e ‘i ai ‘a e ni’ihi ia na’a nau ako ‘i P teli, pea nau talamai honau hingoa, ‘i ai ‘a e ni’ihi ia na’a nau ako p ‘i Vaikeli ‘o tuli hono ‘a e fanga ki’i monumanu mo e me’a peh pea ko nautolu kuo nau mo’unga’i tangata ‘i he taimi ni, pea kou fakam l ki he ‘Eiki ‘ene hanga ‘o ‘oange ‘a e kelesi ko ia ki he ni’ihi ko ia ‘o nau ‘o ma’u mai ha taukei ‘o tokoni mai kia kitautolu ‘i Tonga ni. Mahalo ko ia p Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l ! ‘EikiN pele mei ‘Eua, ‘Eiki N pele Tongatapu l pea toki Ha’apai 12, k taki.

Tokanga ki he p seti 20 pa’anga ng ue e Potung ue Ako

Lord Nuku: Tapu mo e Sea. Tapu ki he M mipa ‘o e Hou’eiki K miti Kakato Sea. Ko e fokoutua hake ‘a e motu’a ni, ke fai ha lavelave ko eni ki he Vouti ko eni ‘Eiki Sea. Ko e fakalukufua ko ‘o e Vouti ko eni, ‘a eni ‘a e Potung ue Akó, mahalo ‘oku ‘i he pa’anga ‘e 67 miliona. Pea ko ‘ene a’u ko ki hono vahevahe. Ko e ‘Ofisi mahu’inga taha ko heni ‘Eiki Sea, ko e ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Minisit . Ko e pa’anga ‘oku vahe’i ki ai ko ‘i he ta’u ni, ko e pa’anga ng ue tu’uma’u ko e \$7000. ‘Oku fai ko ‘a e hoha’a ‘a e motu’a ni. P ‘e anga f f ko e ‘Ofisi eni ‘oku ne hanga ‘o pule’i ‘a e Potung ue ko eni, ‘oku pa’anga p ‘e 7000. ‘Oku ou lave’i p ‘e au na’e ‘osi me’a mai ‘a e ‘Eiki Minsit Pa’anga. Talamai ‘oku ‘ikai fai ha vahe ia ai ‘a e ‘Eiki Minisit . Ka ko e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea. ‘E lava f f ‘e he pa’anga ko eni ‘e 50,000 ‘o ‘ave ki he ‘Ofisi ko ia ke nau hanga ‘o fokotu’utu’u ‘a e Potung ue Akó?

Mahino p ‘oku ‘i ai ‘a e ‘ulu, ko e CEO ka ko e CEO ...

<004>

Taimi 1440-1450

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga hang ko e me’a ko na’e fai ki ai ‘a e fakahoha’a ko ‘anenai ‘a e ‘Eiki Minisit Ako, p seti ‘e 80 ‘o e 67 ko eni ko e v henga ‘ata’at . Ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea ko e fakamatala ko eni ko ‘i he ngaahi polokalama ‘oku ne fakamatala’i mai ai kau ng ue tu’uma’u ko ‘eku fakamatala p eni ki he ‘ofisi ko ko ‘o e Minisit . Kau ng ue tu’uma’u \$7000, pea ‘oku ou nofo ‘o fifili ai ki he kau ng ue ko ia ko ‘oku nau tokoni ki he ‘Eiki Minisit ‘aki p pa’anga ‘e fitu afe.

Ko hono hokó ‘Eiki Sea, fefononga ‘aki, pa’anga ‘e 20,000. Hoko ki a’i tauhi me’alele pa’anga ‘e noa, totongi koloa pa’anga e 17,000, pea noa hifo leva ‘a e hoko, me’a’ofa fakang ue pea noa mo e koloa. Pea ‘oku tu’u leva ‘i lalo ‘a e fakaikiiki, ko e fakaikiiki ‘Eiki Sea ko e v henga, 6000, ‘a ia ko e v henga ia ‘o hai, ‘ikai foki ke ‘i ai ha fakamatala ia ki ai ‘i he fika 10 ia pea ‘oku ‘i ai pea mo e pa’anga ‘e fitu ngeau ko e ‘alu ia ki he *Retirement Fund*. Hoko hifo leva ki ai ‘i he taha ua, fefolau ‘aki, *domestic* fakalotofonua nima afe, fakatu’apule’anga ua mano, ko hai ‘oku ne fai ‘a e folau ko eni ‘Eiki Sea ‘i he ‘ofisi ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ‘a e ‘Eiki Minisit ia?

Ko e me'a ko 'oku fai ko ki ai 'a e tokangá 'Eiki Sea, na'e fai foki 'a e tokanga atu 'Eiki Sea ki he fakamatala patiseti ke ne hanga 'o 'omai 'a e fakamatala 'e pa'anga ng ue. Ko e fakamatala ko eni 'oku ne hanga 'e ia 'omai 'a e vahevahe ko 'o e s niti, ko e tefito'i fatongia 'a ia 'oku tokanga ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, ko e p seti 'e 20 ko 'oku 'ave ko ke fakalelei'i 'aki ko ko ke fai'aki 'a e fakalele ng ue. Kapau te u fakat t atu hang ko 'Eua, lele atu p 'i he ta'u kotoa 'a'ahi ki 'Eua ki he *high school*, ko 'enau fie ma'u, fie ma'u 'enautolu ia komipiuta mahalo 'e 20, ko e me'a ia 'oku fakahoko mai ko ko mei he pule ako, naunau ki he sipoti, 'a ko ke tokanga'i'aki ko ko 'a e f nau akó 'Eiki Sea.

Ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokanga ke fakama'ala'ala mai mu'a 'a e fo'i p seti 'e 20 ko ko he 'oku 'ikai ke vahevahe'i ia heni, 'oku talamai p ia ko e fefolau'aki ko e fakatau koloa ke me'a hifo p ki ai. K ko e me'a ia 'oku fai ko ko ki ai 'a e tokanga ke 'omai mei taumu'a ha fakamatala mahino, 'osi hanga 'e he fakamatala pa'anga ko eni 'o 'omai 'a e ngaahi vahevahe 'o e silini. Kapau hang te tau sio ki he me'a ko eni 'eiki Sea, ko e tafa'aki ko ko 'oku fai ai ko 'a eni ko 'oku 'asi ko hení ki he va'a sivi. Ka na'a ku fakamatala ...na'a ku fakahoha'a p na'a ku fakahoha'a p 'i he 'ulu ko eni ko mo e anga 'ene vahevahe 'a e silini. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai ke fai mai mu'a ha fakamatala ki he *operation* ko 'oku nau fai, ko 'enau v henga 'anautolu , 'ikai ke u to e hoha'a au ki he v henga koe'uhi he ko e 'osi p 'a e *fortnight* ia 'oku ha'u ho'o vahe 'au.

Ko e me'a ia ko 'oku ou tokanga ki ai 'i he fakamatala, he kapau na'e fakamatala'i he fakamatala patiseti pea ki'i kole mai tau hiki ki h , pea mau kole atu ...ka ko e me'a ia 'oku fai ko ki ai 'a e tokanga 'i he taimi ni. Ko e fehu'i 'uluakí ia ke fakamatala'i mai mu'a 'a e *operation*, ko e h 'enau ng ue 'oku fai, fefolau'aki, ko e h 'a e me'a 'oku fai 'i he fefolau'aki, fakatau koloa, ko e h 'a e me'a 'oku fai 'aki 'a e koloa ko ia.

'Eiki Pal mia mo Minisit Ako: 'Oku ou kole atu 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na ko 'eku ki'i kole p pe 'e lava ke u ...

Sea K miti Kakato: Sai 'Eiki Pal mia.

Lord Nuku: Tali lelei p Sea, pule p Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: M l . M l 'a e faka'atu'i.

'Eiki Pal mia mo Minisit Ako: Ko e fakaikiiki ia. Fakaikiiki 'o e ' fakamole ko *operation* 'oku 'asi k toa p ai, ka 'okapau 'oku ke fie ma'u ke u to e ...manatu'i 'aonga ke u ui 'eku kau ng ue ke nau mai 'o ...ka ko e fakaikiiki ko eni 'oku 'asi p ko ena, hanga 'o fehu'i mai ha fo'i me'a *specific* ke 'oatu ai ha tali.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit Pa'anga k taki mu'a 'e N pele kae toe hoko mai 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga, k taki.

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea, ko 'eku ki'i lave atu p , ko e me'a faka'esitimeti eni ia Sea, 'a ia ko e polokalama 'uluakí 'a ena na'a ku lave ki ai, 'oku polokalama lalahi 'e f 'a e Potung ue ko eni, ko e polokalama ko he kupu 'uluakí 'a ia 'oku vahe ko 'oku tokanga'i ia

ko 'o e pule'i pea mo e palani 'oku va'a ...kupu si'i ia 'e nima, 'a ia ko e ' nima ko eni kapau te mou me'a hifo ki he peesi 226, 227 'o ha'u ai ki he peesi ko eni 229, 'a ia ko e va'a 'e nima ko eni Sea ka u ki'i lave ai, 'a ia ko e 'uluaki ko e 'Ofisi 'o e Minisit . Ko e me'a ko hang ko 'eku me'a ko 'anenai, ko e me'a 'oku 'oatu ai 'e he Minisit h he 'ikai ke vahe 'a e Hou'eiki Minisit mou 'osi mea'i 'a e feitu'u ...mau 'osi lave'i 'oku vahe p 'Eiki Minisit neongo hono fatongia he 'ofisi Pal mia, 'ai p ai, 'oku hala fakapatiseti ia ke mau mai 'o toe 'ai ha'ane vahe h ka 'oku mau 'ilo'i 'e vahe tu'o ua ia 'oku tapu ia he lao ke vahe tu'o ua Sea, pea kapau 'oku fie ma'u p 'e he Hou'eiki ke vahe tu'o ua, pea 'oku ou kole atu, 'oua, 'oku vahe tu'o taha p .

Lord Nuku: 'Oku mahino kiate au me'a ko eni ne 'osi me'a mai 'aki p ia...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e kongā hono ua... me'a ki he peesi ua ngeau...peesi 24.

Lord Nuku: ...'osi me'a mai 'aki p 'e ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha v henga.

Sea K miti Kakato: K taki mu'a 'Eiki N pele kae 'osi mai 'a e fakamatala 'a e Minisit Pa'anga. M l .

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku ou kole atu p peesi24, me'a ki ai 'oku 'asi ai 'a e fakaikiiki ko 'o e ngaahi va'a ko ko fakapolokalama iiki, peesi 24 ko 'esitimetri, 'a ia 'oku 'asi ai 'a e Potung ue Ako, pea 'oku mau hanga leva 'omai he Potung ue Akó 'a e ngaahi polokalama, polokalama lalahi foki 'e 4, pea 'oku 'omai leva ia pea mo e fanga ki'i polokalama iiki ko 'e nima, 'a ia 'oku mau 'omai he peesi 24, ko e k toa ko pa'anga ko 'oku mau 'ai ko pea mei he 67, ko e 11.9 mo e 12 miliona 'oku mau fokotu'u 'o 'ai ko ki he polokalama 'uluaki. 'A ia ko e lahi ia ko pa'anga ko 'oku mau 'omai ko 'o tukumai ko eni ki he polokalama 'uluaki.

Ko e me'a hono uá, fel ve'i pea mo e pa'anga ng ue, ko e pa'anga ng ue na'a ku fakahoha'a 'aki 'anenai 'oku 'i he f nima miliona tupu, f nima. Ko e 'eke ko e fiha 'a e vahe? Pea fiha 'i he ' ng ue kehe, mei he p seti 'e 66, kapau te mou me'a hifo p ki ai ko 'enau vahe ko ko Potung ue Ako 'oku 'alu ia fakataha'i mei 'alu ia 'i he 31.8 miliona, pea kapau leva ko e 31 ko ia to'o ia mei he 'enau 45 miliona 'oku nau 'alu hifo leva meimei p seti 'e 65/66 'a e kau ng ue, toenga 'alu ki he 'enau v henga...ki he 'enau pa'anga ng ue. Ko e taha ia he me'a 'Eiki Sea 'a ia 'oku 'i he 16.6 miliona.

Ko e taha ia 'o e kaveinga ng ue 'o e 'esitimetri ko eni 'a e feinga'i ko ke fakalahilahi 'ikai ngata p 'i he kau ng ue kae lahi mo e me'a ke nau ng ue 'aki Sea, 'a ia ko e 16.5 'oku mau 'omai ko e pa'anga ng ue ia 'a e Potung ue Ako, 'a ia 'oku mau lave'i koe'uhí ke lava fakahoko'aki 'a e fatongia mahu'inga ki he teu tangata ko 'oku fai 'i he fonua ni ki he lolotonga mo e kaha'u Sea. Ka ko 'eku 'oatu p puipuitu'a ki he anga faka'esitimetri ko hono fa'u me'a ko eni Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l , Minisit Pa'anga. 'Eiki N pele.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, na'a tau kamata ko 'anenai na'a tau kamata Sea 'i heni, na'a mau kole atu ke tau kamata mei he peesi 1, pea fokotu'u mai mei taumu'a tau 'alu ki he peesi 70 ki he 'uluaki vouti. Na'e te'eki ai ke fai ha feme'a'aki ia he ' fika ko eni, ke mea'i p . Na'e fai 'a e

feme'a'aki na'e fai 'a e fehu'i fakalukufua 'i he pa'anga fakalukufua 'oku t naki 'e he fonua, pea mo e pa'anga ko 'oku 'alu he fakamole 'oku na kehekehe ai 'a ia 'oku 'asi ai 'a e pa'anga tokoni. Pea na'e 'ikai ke tali katau 'alu ki he fakafo'i vouti he 'Ofisi Palasi 'o tau fononga mai 'o a'u mai ko ki heni Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki ko ho'o mou tu'utu'uni p eni Hou'eiki na'e muimui ai 'a e Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Ai p mu'a 'a e 'uhinga nau peh ai, na'a ku fakamatala p 'anenai. Ko e 'uhingá p ko e tu'u ko 'esitimeti ia ko 'oku faingofua te ke ... ko e me'a ko 'e fai ko 'ene 'asi ko he 'esitimeti kuo pau ke ke t naki fakalukufua 'e koe 'a e ' ... hang ko eni ko e polokalama 'uluaki nau va'e nima, pea na'a ku t naki hifo p 'e au, pea ko 'eku 'uhingá he 'oku 'i ai p ...ko e mai ko 'a mu'a 'oku tokoni p ia 'ikai te ke to e nofo hifo 'o t naki, 'oku ou 'oatu p 'a e peesi ko 'oku ke ma'u 'e koe 'a e fo'i fika 'o 'omai, 'a ia ko e fo'i fika ia 'oku mau 'omai ko 'a mu'a koe'uhí ke lava p 'o fakafaingofua'i taimi ko 'oku tau feme'a'aki ai ko 'i he patiseti. Ko e 'uhinga p na'a ku to e laka ko ki mu'a, na'e 'osi nofo foki 'eku t naki hifo , ka ko e 'uhingá ko e me'a foki na'a ke fai 'i he m hina kuo 'osí, ka ko e 'uhingá 'aku, ka ko e me'a ko 'oku fel kaaki ko eni Sea ko 'eku to e ...'ikai ke 'uhinga...'oku lava p ia 'o ma'u p ia 'i he peesi ko eni 'oku tau lolotonga fononga ai Sea, ko 'eku kole fakamolemole atu p ki he Hou'eiki kapau 'oku ...fakamolemole atu p ka ko e ... 'uhinga ia...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tokanga ki he kehekehe 'esitimeti ki he fefolau'aki

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko e me'a 'uhinga 'oku fai ai 'a e hoha'a ki heni 'Eiki Sea, 'oku ke mea'i p he koe'uhí he ko e Feitu'u na ko e ...na'a ke 'i he ...

<005>

Taimi: 1450-1500

Lord Nuku : ... mala'e ko ení. Ko e me'a mahu'inga taha eni ki ha fonua 'i he fakalalakaká, ko e akó. Pea 'oku kau p ia peh e 'uhinga ko eni 'a e anga hono fakafehu'í. Fakahoko mai mei taumu'a, ke fakahoko ange. Pea na'a ku fehu'i atu 'anenai, 'Eiki Sea, 'a e pa'anga ko eni ko ki he fefolau'akí. 'Oku 'ikai ke mea'i 'e he kakai e fonuá ia, pe ko e fo'i pa'anga ko eni 'oku tuhu'i h , ko e fefolau'akí ki he h ?

'Eiki Pal mia : Tali atu.

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia, tali mai e fehu'í.

'Eiki Pal mia : Ko e fefolau'akí, ko e *administration*, 'oku nofo i Tonga ni. Pea 'oku movete e Potung ue Akó 'i Niua, Ha'apai, Vava'u, 'Eua. Pea 'oku fai e me'a ko e folau, meimei he taimi ki he taimi 'a e kau. 'Oku lolotonga 'i ai mahalo e folau he taimi ni. 'Oku ou kole atu. Talamai ange ha fo'i folau hena 'oku ke ta'efiem lie ki ai.

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ‘i he polokalama 1 ki he polokalama ko eni, ‘a eni ko 3, 4, mahalo p ‘oku 5. ‘Oku ‘i ai ha fefolau’aki ‘i he fo’i polokalama kotoa p . Kapau ko e ‘uhinga ia ‘a e fefolau’aki ‘a e ‘ofisi 1, koe’uhí ko e movetevete holo ko eni ‘a e ‘ akó. Polokalama 2, ‘oku ‘i ai e fefolau’aki ai mo e fakatau koloa. Polokalama hono 3, ‘oku ‘i ai e fefolau’aki ai. Ko e h e me’a ‘oku vahevahe pehe’i ai? Kapau ko e ‘uhingá, ‘oku talamai ko e folau ko , ke nau fai ‘enautolu ia ko e ‘uhingá ko e fatongia ki he ‘ Akó. ‘A ia ‘e foki mai e ‘ofisa ko iá, ‘alu atu e ‘ofisa ko . ‘Oku ‘uhinga peh ‘a e anga ko ‘o e fehu’, he ‘oku ‘ikai mahino ia ki he kakai e fonuá ‘a e me’a ko ení. ‘Oku ‘uhinga peh ‘a e anga ko ‘eku fehu’í. Ka ko e kongá ‘uluaki p ia ‘o e tokangá ki he anga hono ng ue’akí, he ‘oku hú. Ko e pa’anga h atú ‘oku tu’u ‘i ‘olunga he fakaikiiki, ‘oku ne fakahoko maí.

‘Eiki Pal mia : Sea, ke u toe ki’i tokoni atu p . Fakamolemole atu p , ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Tokoni.

‘Eiki Pal mia : ‘I he ta’u ni na’a ku folau atu ki Ha’amoá ki he fakataha ‘a e *Council* ko ‘a e Univ siti, na’e totongi p ‘e Tonga ni mo e ... Pea ko e ‘ fakataha ‘a e Potung ue Akó. Kau eni he Potung ue lahi faka’uli’ulia e folau, ‘i he ngaahi va’a kehekehe, k toa e ngaahi fo’i *division* ‘e 4 ko ení, ‘oku ‘i ai e ngaahi folau kehekehe ai. ‘Oku ‘ikai ko ha folau eni ia ‘a Tonga ni. Ko e ngaahi folau ia he taimi e ni’ihi ‘oku nau *fund* mai mei muli, taimi e ni’ihi ‘oku nau totongi mai e me’á, ka tau totongi e ‘alu angé. Ka ‘oku ou kole atu, tukumai mu’a e faingam lie ke u ‘alu ‘o hiki kotoa mai e ‘ folau. ‘A ko ‘oku pau ke ‘alu ki ai e potung ue. ‘Oku ‘i ai e taimi e ni’ihi ‘oku ou ta’ofi ‘eau e folau. Ka ‘oku ou fie fakah atu p ki he Hou’eiki e Fale ni. Ko e folau ia ko e lahi faka’uli’ulia ‘i he ngaahi me’a kehekehe ‘o e va’ava’a kehekehe ‘o e Potung ue Akó.

Sea K miti Kakato : M 1 .

Lord Nuku : M 1 Sea. Ka ko e ‘uhingá ia. Ko e ‘uhinga hono fehu’í, he ‘oku pa’anga e fo’i folau kotoa p . Ka ‘oku hang ko ‘ene me’á. ‘Oku ‘i ai e folau ia ‘oku ‘ikai ke, ko e tokoni mei muli. Pea kapau ko e taimi ko ‘oku tokoni ai mei mulí. Ko e f ‘a e feitu’u ko ‘oku ne hanga ‘o fakamatala’i maí, ‘a e folau ko ia? ‘Oku toe ‘i ai ha petiume, pe ‘oku toe ‘i ai ha ngaahi kavenga ki he Patiseti? Ko ‘eku ‘uhinga p ‘a’aku ia ki he fo’i f meti ko ‘oku fai’aki ko hono fakah mai ‘o e Patiseti ki heni? ‘Oku ‘uhinga peh , Sea. Mole-ke-mama’o na’a peh p ‘oku toe ‘i ai ha fa’ahinga fakakaukau. ‘Ikai. He ‘oku ‘alu e ‘ me’a ko ení, pea te nau ‘alu leva ‘o a’u mai, ‘Eiki Sea, ki he va’a pa’anga. ‘Oku ‘i ai p ‘a e fefononga’aki ia ai.

‘Eiki Pal mia : Sea, ‘oku ou kole p ke u toe ‘ai p ke toe mahino ange. Kapau ko e fie ma’u ‘e he Fakafofongá, ke ‘omai e fo’i folau k toa ‘a e Potung ue Akó. Te u lava au ‘o ‘omai. Ka ‘oku ‘ikai ke u tui au ko ha talanoa eni te tau lava ‘o ‘alu ki he fo’i folau kotokotoa p ‘a ha *Ministry*. Ka te u lava ‘o fakah k toa mai ‘a e ‘ folau na’e fai ‘e he Potung ué. ‘I he ta’u atú, mahalo ta’u e 10 ko eni kuo ‘osí, te u lava ‘o ‘omai, ‘o a’u mai p ki he ta’u ni.

Lord Nuku : ‘Eiki Sea, ko ‘eku ‘uhinga atu ko ki h , he ko e pa’anga eni te tau t naki. Ko e tukuhau eni ‘a e kakai e fonuá. ‘Ikai ke mahu’inga ia pe ko e folau ‘oku fiha. Ko e pa’anga

eni 'a e fonuá 'oku fakamoleki ko ení. Pea 'oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ne hanga 'eia 'o 'omai koe'uhí ko 'eku fie ma'ú. 'Oku fie ma'u 'e he kakai e fonuá, ke nau 'ilo'i e founa 'oku fakamole'aki 'enau siliní. Ko e 'uhinga ia ko 'o e fehu'í. Ko e fehu'i ko , kapau ko e anga ia 'eku ta'efiem lie 'a'aku ia ki he founa ko 'oku fakamatala'i mai 'aki ko e Patisetí.

M teni Tapueluelu : Sea, ka u ki'i fakatonutonu p mu'a, fakamolemole. Ko e founa ko eni 'oku 'omai'aki 'etau 'Esitimeti, ko e founa anga maheni p eni ia. 'Oku m tu'aki ta'emalava ia, Sea, ke tohi mai e hingoa 'o e tokotaha kotoa p 'oku folau. Ko e me'a ko 'oku talamaí, ko e fo'i ng ué. Ko e fo'i ng ue e ki he fefononga'akí, 'oku kau ai e 'utu me'alele. Ko e fo'i ng ue e ki he fepuna'aki, 'oku kau ai e folau ki muli, puna vakapuna ki he 'otu motú. Ko e anga ia ko hono tohi 'a e me'a ko e 'Esitimeti, Sea. Ko e feinga ko ke fakatonuhia'i e ' fakamolé, ko e kongá e taha 'oku toki lava 'o fakamatala fakalelei'i mai aí, ko e fakamatala fakata'ú. Hang ko e ' fakamatala fakata'u ko 'a e ngaahi Potung ué, 'oku nau toki tala fakalelei mai ai 'a e anga ko hono fakamoleki ko 'o e pa'angá. He 'oku 'ikai ke tau 'ilo. Kapau te tau palani, ko Pita 'e folau he fo'i folau ko , pea a'u ia ki aí, kuo mate ia, ko e 'uhinga ia ko 'oku 'ikai ke lava 'o fokotu'u hingoa maí, 'Eiki Sea. Ka ko e fo'i folau, kuo pau ke fai ia, ko e tokotaha kehe ia 'e 'alu aí. 'A ia ko e fo'i ng ue 'oku 'omai hono fakamolé. Ka 'oku 'ikai ko Pita, mo Sione, mo 'Ana, Sea. 'A ia ko e founa angamaheni p eni 'oku tau ng ue'akí, ka tau ki'i 'unu'unu atu mu'a kimu'a, Sea. Ko e ki'i tokoní atu p ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : Hou'eiki. Ko e 'Esitimeti ko ení, na'e tatau p mo 'ene lele mai mei he kuo hilí. Ka 'oku. Kuo mahino kiate au ia e ' me'a ko ení 'a e feme'a'akí. 'Eki N pele, te ke hoko atu pe?

Lord Nuku : K taki fakamolemole p , Sea. Kapau kuo loto e Falé, ia. Ko 'eku tui ko 'a'akú. 'Oku 'ikai ke mahino'i 'e he kakai e fonuá 'a e founa ko ení. Mahino ia ki he Fale ni.

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele, ko e me'a p 'oku mahu'inga kiate aú, ke mahino ki he Feitu'u na. Me'a p 'oku mahu'inga kiate aú, ke mahino ki he Feitu'u na. Ko e kakaí, 'oku faingofua p ia.

Lord Nuku : 'Oku mahino ia kiate au, 'a e ' kongá ko hení. Ka ko e fo'i me'a ko 'oku 'ikai ke lava 'o peh mai heni, ko e pa'anga e 'e fiha, ko e pa'anga e 'e fiha. Na'e me'a e 'Eiki Minisit 'aneuhu, ko e p seti e 80, pea ne me'a 'o peh 'oku ta'efe'unga e Potung ué, 'i he fakahoko e ngaahi fatongiá'aki e v henga ko íá. Ko e me'a ia 'oku fai ai e hoha'á. Fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, p seti 'e 55 pe 65.

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua : 'Ikai, 70 e vahé, 30 e *operation*. Pa'anga e 16.5 miliona e pa'anga *operation*. M 1 .

Lord Nuku : Ko e 'uhinga ia 'oku fai ai e hoha'á, Sea. Koe'uhí he 'oku fet 'aki. Ko e siana 'oku ne tauhi e pa'angá. Ko e siana 'oku ne hanga ko 'o fakamoleki atú, p seti ia e 80. P seti e 70. 'Oku 'uhinga peh , koe'uhí ke maa'u 'a e ng ue ko 'a e fakam 'opo'opo e Potung ué, Sea. He ko e me'a ko 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia, kapau 'oku 'ikai ke m 'opo'opo e, 'e f f leva 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai ko 'a e va'a sivi he 'aho ni, pea mo e

silapa?. Ko e me'a lahi ia 'oku fai ko ki ai e tokanga 'a e motu'a ni. Fai p e feme'a'akí pea tali atu p h .

'Eiki Pal mia : Sea, ko e kole atu p ke fakatonutonu ange.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Minisit Ako.

'Eiki Pal mia : Fakamolemole atu. Talamai angé ha fika heni, pea ke toki hanga 'o me'a mai angé, 'oku 'ikai ke m 'opo'opo? 'Oku ou kole atu ki he Hou'eikí mou fakamolemole, 'oku 'i ai, ang ko e fakamatala na'e toki fai 'e he Fakafofonga e Kakaí, Fika 4. He 'ikai ke u lava au, pea he 'ikai ke 'i ai ha Minisit ia heni 'e mateuteu ke ha'u 'o tau 'alu fakafo'i 'aitema. 'E 'osi e ta'u ni ia 'oku te'eki ai ke 'osi hono... Ka 'oku ou faka'amu p au ia 'e mahino ngofua e me'a ko ení. Ko eni kuo 'osi 'atu e Patiseti, pea 'oku 'i ai e ngaahi, hang ko e me'a na'e lave ki aí. Ko e vahe f e Potung ue ko ení, 'asi k toa p e vahe f . Toe 'asi k toa p heni mo e *detail* e fakamole ki he fo'i va'a taki taha. Pea 'oku ou 'amanaki au ia 'e faingofua hono alea'i e me'a ko ení, ko e 'uhingá he 'oku tu'u p heni e ' fiká, heni. Pea ko eni kuo 'osi 'oatu p 'a e tali 'e he.. 'Ikai ha me'a ia 'e fakapulipuli heni, ko e 'uhingá ko e fo'i 'aitemi kotokotoap 'oku 'i ai hono fo'i fika.. 'A ia mahalo ko 'emau me'a 'oku fie ma'ú, ke mau hanga 'o fakamatala'i ke 'uhingá m lie e fo'i fika ko 'oku 'asi ko h . Ka ko e me'a p e 'oku mau ala lava 'o faí. Pea ko e me'a anga maheni eni. Kapau te tau fakatotolo kitautolu ki he ' 'Esitimeti e ta'u 'e 20 'o faaimai ai, koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e toe kehekehe, ko e me'a tatau p . Ko e kehekehe p e fiká.

Sea K miti Kakato : Ko 'eku tuí, mahalo ko e solova'anga e palopalema ko ení. Kapau 'e laum lie lelei e 'Eiki Minisit Akó. 'Omai ha'o kau 'ofisa ke fai ha *workshop* 'i he'etau loki konifelenisi, ke fakamahino e ' me'a ko iá. Hou'eiki, tau m l l ai, miniti e 15.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1515-1530

Satini Le'o: Me'a mai e Sea 'o e K miti Kakato. (*Pensimani 'Epenisa Fifita*)

Sea K miti Kakato: Tapu mo e 'Eiki Pal miá kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti Kakato 'o e Fale Alea 'o Tonga. M l ho'omou laum lie. 'E Hou'eiki, 'oku ou fakatokanga'i 'etau ...'a e feme'a'akí, 'oku hang ko ha ki'i leka 'oku ne fakafonu ha milemila. Lomi'i 'a e tafa'aki ko 'oho 'a e vaí ia ki h , lomi'i 'a e tafa'aki ko , 'oho 'a e vaí ia ki h . 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau me'a hake 'o 'ai 'a e ngaahi fehu'i, pea 'oku ou 'amanakí kuo tali lelei kuo fiem lie. 'Oku toe 'alu hake ia 'o 'ai 'a e me'a ko , toe 'alu hake 'o 'ai 'a e me'a ko . 'Oku ou kole fakamolemole atu, mou k taki. Hoko atu 'etau feme'a'akí ki he Vouti 'a e Potung ue Ako. 'Eiki N pele 'Eua te ke toe hoko atu?

Lord Nuku: M l Sea, ke ki'i faka'osi atu p ia.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Sea, ko e makatu'unga e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, koe'uhi ko e fakahoha'a na'e fai 'e he 'Eiki Minisit Ako. Ta'u 'e 12 ko eni kuo 'osi, na'e 'osi mahino ai 'a e holo 'a e Ako. Ko 'ene me'a ia. Pea 'oku holo 'a e Ako. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a 'Eiki Sea. Kapau ko e tu'unga ia ko ia 'oku holo 'a e Akó, te'eki ke 'i ai ha fokotu'utu'u ke 'omai ke ne hanga 'o kake'i 'a e akó, ke hakeaki'i. Pea 'oku fai leva 'a e hoha'a, he ko 'ene me'a mai he 'aho ní, 'oku holo 'a e tu'unga 'o e akó Sea. Ka ko 'ene me'a, na'a ne peh , ko e ta'u eni ia 'e 12 'a e holo mai 'a e akó a'u mai ki he 'aho ni. Pea 'oku pau leva 'Eiki Sea ko 'ene tu'unga peh , pea kuo pau leva ke hoha'a 'a e motu'a ni, koe'uhi ko e tu'unga 'o e fonua. He 'oku 'omai 'a e fakamatala pa'anga ia 'oku faka'ofa'ofa 'a e fakamatala pa'angá ia, ka ko 'ene l pooti ko ia 'oku ne hanga 'o me'a mai 'akí, 'oku holo 'a e akó pea 'oku fai leva 'a e tokanga atu ki ai. Ko e 'uhinga ia ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea. Pea kapau leva 'oku hang ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Potung ue he 'aho ní, 'a eni ko na'a ke me'a ki ai ke fokotu'utu'u ke fai ha fep talanoa'aki ke fakamahino'i.

Fehu'ia f founga ngaue'aki e m mani he founga fakamaaka

'Eiki Sea, ko e h 'a e tu'unga fakam mani lahi ko 'o e *standardized* pea mo e *raw mark*. Ko e h hono tu'unga? 'Oku ngaue'aki 'e m mani 'a e founga f ? 'Oku mahino kiate au 'a e *raw mark* he ko e taimi ko na'a mau ki'i tufi fefe holo ai he Akó, na'e lele 'a e me'a he *raw mark*. Pea liliu 'e he taukei he akó ko Langi Kavaliku pea mo e Toket ko Visesio Pongi, 'o nau hanga 'o fai mai 'a e liliu ko eni. Ta ko na'e fai p 'a e liliu ia 'o fakatatau ki he me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisit , ka na'e 'ikai ke kake ia kae holoholo p ia. Pea 'i he'ene a'u mai ko ia ki he 'aho ní kuo toe fakafoki ke tau foki ki he *raw mark*. Ko 'eku lave'i 'Eiki Sea, 'oku *standardized* 'a e ako fakam mani lahi. Pea ko e ngaahi 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e hoha'a Sea. Mole-ke-mama'o ko e fakamilemila ko ena 'oku ke me'a mai ki ai. Kapau na'a ku kau au he fakamilemilá, kuo u 'osi hanga 'e au 'o ki'i honi'i ha fo'i mui'i milemila, kae 'osi 'a e me'a. Ka ko e pangó foki ko e fet feaki holo 'a e me'a. Na'e tonu ke 'i ai ha fo'i hui ia 'a e 'Eiki Minisit Pa'angá ke ne fai mo ne hanga ia 'e ia 'o 'ai mo e fakamole l loa. Ka 'oku ngali fakaoli p Sea, ka ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá, ko e fakahoko mei taumu'a 'oku holo 'a e akó. Pea ko e me'a 'oku hoko kihe Potung ue Akó he 'aho ní, 'oku fai 'a e fakaveiveiua lahi, ki he hala fononga ko ia te tau fou ai he Ako. He 'oku te'eki ai ke ne me'a mai 'e ia, ko e h ha fokotu'utu'u ke tau lava ai 'o kake ki 'olunga. Pea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a e hoha'a, 'e anga f f 'a e tu'u 'a 'etau f nau ki he kaha'u? Kuonga eni 'o e tekinolosiá, ...

'Eiki Pal mia: Kole atu p Sea, mahalo 'oku mahino 'ene fehu'i. Kuo mahino kiate au 'ene fehu'i, pea kapau ko ena 'e toe hoko atu p ke l loa, pea sai p ke 'ai ke l loa 'a e fehu'i, ka kuo 'osi mahino kiate au 'a e fehu'i, ka 'oku ou faka'amu ke u tali.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'osi ho'o me'a?

Lord Nuku: Na'e lolotonga p 'eku fakahoha'a atu Sea, kapau 'oku ke tukuange 'e koe ...

Sea K miti Kakato: 'Ikai ko 'eku fehu'i atu p 'a'aku ia kia koe p kuo 'osi?

Lord Nuku: Te'eki ai.

Sea K miti Kakato: Hoko atu.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga ia ko 'eku fakahoko atú 'Eiki Sea, 'oku te'eki ke 'i ai ha tu'unga fiem lie. Ko e hiki 'o e pa'angá 'i he'ene 'asi ko ia he Vouti ko ení 'oku hiki. 'Io !

Fakamahino lolotonga fai ng ue lahi Potung ue Ako ki he founa fakamaaka

'Eiki Pal mia: Fakatapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e Fale ni. Ne u 'osi fai 'eku tali ki he me'a ko ení, he 'oku 'ikai ko hono toki fuofua 'ohake eni. Pea na'a ku feinga p ke fakamahino'i ke mahino, ko e me'a ko eni 'oku tokanga mai ki ai 'e 'ikai ke u toe lave au ia ki ai 'etau fononga mei he *standardization* ki he *raw marks*. 'Ikai ke u toe lave ki ai he 'oku 'osi t langa;i 'a e me'a ko iá pea 'oku 'osi mahino ia. 'Oku 'osi tali ia 'e Tonga ni, pea kuo 'osi tali ia 'e he Potung ue Ako. Mahalo ko e me'a 'oku mahu'inga 'i he'ene fehu'í, hili ange hono talí, pea ko 'etau fononga ko iá, ko e hala fononga ko ia 'oku tau fononga ai ke a'usia 'a e me'a ko ia 'oku taumu'a ki ai, mahalo ko e me'a ia 'oku hoha'a ki ai, 'oku 'ikai ke fu'u mahino ki ai. 'Oku ou kole atu ki he 'Eiki N pelé, 'oku mau lolotonga ng ue kimautolu ia ki ai, ki he me'a ko ia 'oku ke hoha'a mai ki ai. 'Oku mau ng ue lahi 'aupito 'aupito, pea 'oku mau ng ue fakataha pea mo e *ECAP* ko e fo'i Va'a ia 'o e Pasifikí 'i Suva, ko nautolu 'oku nau tokanga'i fakal kufua 'a e tafa'aki ko eni ki he akó, 'o kau ai 'a e me'a ko eni ko e *assessment*. Ko hono silapá, ko e founa hono sivi'i 'o e ola 'o e ng ue 'a e f nau ako, pea mo hono L pooti. Ko e ngaahi me'a k toa ko iá 'oku lolotonga fai.

'Oku ou kole ange p ki he 'Eiki N pelé, na'a ku fokotu'u atu foki ke fai ha .. ke lava mai 'eku kau ng ue ki Fale ni, pea ko e Fale Alea ke 'oatu ke nounou. Ko e 'uhingá ko e me'a ko eni 'oku ke fehu'i mai ki ai, na'e 'osi tali ia. Na'e 'osi hanga 'e he Potungue Ako 'o fakalele 'a e fo'i *workshop* na'e fe'unga mo e fo'i *workshop* 'e nima, kau toe fakamatala'i p ke mahino. Na'a mau fakaafe'i 'a e kau *High Commissioner* 'a ia na'a nau fakapa'anga mai e Potung ue Akó ke nau mai. 'Osi ko iá pea mau fakaafe'i mai 'a e kau Pule Akó, kau taki 'o e ngaahi ako *Private* nau mai mo nautolu. Fakaafe'i pea mo e kau pule ko ia 'o e ngaahi 'apiakó, ha'u mo nautolu. Hoko atu ki he kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe. K toa 'a e me'a 'oku ou fakamatalá, na'e 'uhinga ...

Lord Nuku: 'Ai mu'a ke nounou.

'Eiki Pal mia: 'Ikai te u fakamatala'i atu 'a e me'a ko eni. Ko 'eku 'uhinga eni.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'o e 'ai ke nounou p te tau 'alu ki he h ? Te tau ki he *raw mark* ko 'etau hala fonongá ia, p ko e *standardized*.

Lord Nuku: Sea ko e fo'i me'a mo'oni p ia.

'Eiki Pal mia: Kuo 'osi fail 'a Tonga ni ia pea 'oku lolotonga lele 'a e vaká ia he vahá, 'e 'ikai ke toe fai ha *standardized* ia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ko e ‘ fakamatala ko eni ‘oku ma’ú ko e ‘omai p mei he Potung ue Ako. Kapau ‘oku ne peh ‘oku tali kakato ‘e he Potung ue Akó, ka ko e ‘ *information* ko ia ‘oku ‘alu holo ‘i tu’á, ‘oku ‘omai p pea mei loto p mei he Potung ue Ako p .

Sea K miti Kakato: Ko hai ‘oku ke ma’u mei he Potung ue Ako? Ko hai ia?

Lord Nuku: Te ke malu’i ke u talaatu kae tuli he ng ue?

Sea K miti Kakato: Malu’i, talamai p ko hai?

Lord Nuku: Mole-ke-mama’o Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoko atu.

Sea K miti Kakato: Ka mou k taki ko e Minisit Akó ‘oku me’a mai. K taki me’a hifo ki lalo. Ko e Minisit Ako eni ‘oku me’a maí, ko toe hai ia he Potung ue Akó ‘oku toe ha’u ia ke tala mo ‘ai tu’utu’uni heni? Ko e Minisit Ako ‘oku me’a mai.

‘Eiki Pal mia: ‘Eiki Sea mo Hou’eiki, kapau ko ha me’a ‘oku ‘ave holo ‘i tu’a, ‘oku sai p ia ko e me’a p ia ‘e pau p ia ke hoko hono ‘ave holo ‘i tu’a. Ko e me’a eni ‘oku fai ‘i lotó oku ou talanoa atu ai. ‘Oku lolotonga ng ue ‘a e Potung ue Akó ke fakahoko ‘a e me’a tatau, na’a mau ‘osi fakamafola ‘i Tonga ni, mo m mani, hala fononga ko ia ‘oku ke ‘uhinga mai ki ai, na’e ‘osi fakamatala’i kakato ‘a e founga ko ia te tau fononga ai ke a’usia ‘a e taumu’a ‘a e Potung ue Ako. ‘Oku lolotonga fai ‘a e ng ue ki ai. Kapau ‘oku ne kei t la’a ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o fakamatala ke toe foki ‘o fakamatala’i. Kapau p ‘oku ke fokotu’u mai, he na’a ku ‘osi fokotu’u atu foki ke mai ‘a e Potung ué ki heni. He na’e ‘ikai... na’e ‘osi ‘i ai ‘etau faingam lie ke fai ‘i hotau ‘Ofisí, pea na’e ‘ikai te ke me’a mai ki ai. ‘Oku ‘osi mai ‘emau Potung ue ki heni. Kapau ‘oku ke peh te tau ‘ai tu’o 2.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele Fika 3.

Lord Tu’ivakano: Sea ki’i fakatonutonu atu p . Tapu p mo e Feitu’u na. Fakatapu atu p ki he ‘Eiki Pal mia, na’e fai mai foki ‘a e tohi ‘o kole ke lava mai ‘a e Potung ue. Ka na’e toe fokotu’u foki ‘e he Fakafofonga N pele 1 ‘o Ha’apai, na’e toe ‘i ai mo e fa’ahinga ‘i tu’a na’a nau fie ma’u ke nau kau mai, pea na’e peh p tuku mu’a ki he Potung ue Akó, ke ne hanga ‘o *arrange* p ko hono fokotu’utu’u ‘a e me’a ko ení, ki ha feitu’u ‘e taha, koe’uhi ke mai mo kinautolu ‘i tu’á, pea atu mo e kau Fakafofongá, koe’uhí kae fai ha fakamatala pea ‘oku ou tui ko e me’á ia kae kei fakaongoongo p ki he Potung ue Akó, ko e h ‘enau fokotu’utu’u. M 1 .

Sea K miti Kakato: Mahalo ‘oku sai kuo ‘osi fe’unga ‘a e ngaahi feme’a’aki ko ia ki he *raw mark* mo e ngaahi fokotu’utu’u. Ka tau hoko atu kitautolu ki he ‘Eiki N pele Tongatapu 1 pea faka’osi mai ‘e he Fakafofonga ‘o e Ha’apai 12 pea tau p loti.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea faka’osi atu p ‘a’aku ia. Ko e fo’i lea p ‘e 3. ‘Oku ou tali ‘e au ia ho’o tu’utu’uní Sea, ke hiki ia mei ai. Ka te u fakahoko atu p , ‘oku te’eki ai p ke fai ha fiem lie, m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki N pele k taki, ko e ha’u ko ia ‘a e kau fakama’ala’ala ko eni ‘a e Potung ue Akó, pea ‘oku ou tui p te ke laum lie lelei ki ai m l . ‘Eiki N pele Tongatapu Fika 3.

Lord Vaea: Fakam l atu Sea ke ma’u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Tongatapu l k taki

Lord Vaea: Ha fa’ahinga fika p Sea koloa p ke t p ‘i Tongatapu.

Sea K miti Kakato: Fakafeta’i.

Lord Vaea: Ko e kaveinga ‘oku ‘omai ko ‘e he palani ng ue ko ia ‘a e Potung ue Akó pea mo e Ako Ng ué, ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i talateu ai ‘a e ‘Eiki Minisit ‘oku peh mai, ko e ako’i ‘o e tamasi’i ‘oku fie ma’u ki ai ha feng ue’aki mo e Komiunit . Pea ‘oku h leva he palakalafi hono 3 ‘oku peh ai ‘a e fo’i fakalea ko eni Sea. ‘I he kau mai ‘a e ‘Eiki Minisit pea mo e pule ng ue, ko ha ongo punake pea koma ai Sea ko e peesi 5 ia ‘o e Palani Fakal kufua ko ia ‘a e Potung ue Ako. ‘Ohovala kiate au Sea, ‘a e taumu’a ng ue ko eni, ta ko e akó ia ‘oku fai p ia ‘i ‘api. ‘Oku ‘ikai ke fai ia ‘i loki ako. ‘Uluaki, ko e uá, ko e ‘Eiki Minisit ia mo e Pule Ng ué ko e ongo tangata fa’u hiva kinaua ia. ‘Oku ‘ikai ko ha ongo tangata ia ‘oku tu’unga ai ‘a e ako lelei. ‘Oku ‘i ai leva ai ‘a e tokanga lahi, ko hono ‘uhingá ko e taumu’a ng ue ko eni Sea ...

<008>

Taimi: 1530-1540

Lord Vaea: ... ‘oku taumu’a ia ki tu’a ia ‘oku ‘ikai ko ha taumu’a ia ‘o hang ko ha palani ng ue ko eni na’e ‘omai ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga ‘o ne hanga ‘o ‘omai ‘a e tefito’i fatongia ko ia ‘oku kamata’aki ko potu folofola Sea. ‘Oku h mai ia heni ko e ongo tangata ko eni ko ‘oku makatu’unga ai e ng ue ia ko e fa’u hiva pea mo e tangata ‘e taha pea mo e tamaiki ako makatu’unga ia he komiunit Sea. ‘Oku fo’ou ‘aupito ia kiate au.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea fakatonutonu atu p mu’a Sea. Tapu p mo e Feitu’u na Sea tapu atu ki he Hou’eiki M mipa ho K miti Kakato Sea. Tui p ‘e Sea ko e ngaahi fakat t p mo e ngaahi huluhulu e hala he ‘e ngaahi veesi folofola pea mo e ngaahi taumu’a Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu Sea he ‘oku ‘ikai ko ha ‘o hang ko e me’a ko eni ko ‘a e ‘Eiki N pele fika ‘uluaki ‘o Tongatapu ‘oku h ko e Minisit pea mo e Pule Ng ue ko e ongo p nake pea mo e ngaahi ‘ me’a peh Sea. Ka ko e fakat t p ‘e Sea ko e fakatonutonu atu p ‘e Sea.

Sea K miti Kakato: M l hoko atu.

Lord Vaea: Sea ko e peesi nima eni tapu ange mo e ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua peesi nima .

Sea K miti Kakato: Ko ia me'a mai koe.

Lord Vaea: Mou me'a mai ki ai 'oku 'ikai ko ha'aku loi. Ko e me'a ko 'oku 'asi ko he peesi nima palakalafi hono tolu. 'E kau mai 'a e 'Eiki Minisit pea mo e Pule Ng ue ko ha ongo punake. Sea hala e fakatonutonu ia ko 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tokanga ki he palani ng ue Potung ue Ako

Lord Vaea: Ko e hoko atu leva ko ki ai Sea 'oku ou mahu'inga'ia 'aupito 'i he tefito'i fatongia ko eni 'o e 'Eiki Minisit ko e 'uhingá 'oku hanga 'oku faingata'a'ia 'a e 'Eiki Minisit ko eni Ako ko e 'uhinga ko hono fakaf hoanaki ia 'o e ako ki he ola ko 'o e pa'anga pea mo e pa'anga ki he ola ko 'o e ako fo'i taumu'a kehekehe ia Sea. Pea 'oku makatu'unga ai 'eku fakama'ala'ala ko eni ko hono 'uhinga he 'ikai ke lava ke fakapa'anga 'oku 'i ai ha *value* ia 'o e tu'unga fakapa'anga 'o fakatatau ki he ola ko ia 'o e sivi'i faka'atamai 'a e tamasi'i. Ko e fo'i lea 'oku 'asi mai heni 'oku fai ki ai 'a e fakakaukau 'oku 'inivesi pea mo ha 'amanaki. Pea 'i he'ene peh leva ai Sea 'oku mahu'inga leva ai 'a e potung ue ko eni.

Na'e 'uluaki fatu mai eni mei he kamata'anga hetau ako'i 'a e misinale. Fai mai ai 'o fokotu'u e kolisi ko eni kuo tau fiefia mo hakahaka he 'aho ni ai ta'u 150. Hoko mai ai ki he Kolisi Fakafaiako pea fakamuimui mai 'aki 'a e Kolisi Tonga *High School*. 'Oku makatu'unga ai 'a e lava 'i he ako 'o 'omai e fakalalakaka faka'atamai ki hotau fonua Sea. Fakafehoanaki ki heni 'oku h heni 'a e fakamatala ko 'a e palani ng ue 'oku hikihiki p 'a e pa'anga ko eni ko *budget* ki he potung ue 'a ia 'oku 'i he 67 miliona, 6 kilu 8 mano 7 afe 5 ngeau ko e patiseti ia pa'anga ia ki ai. 'I he ta'u 'e tolu ko hoko mai 'e a'u ia 'o 72 miliona ka na'e 'ohake leva ia mei he ta'u tolu ko eni p ko e ta'u 'e ua ko eni 'aki 'a e 7 miliona. Sea 'oku h mai ai 'a e fo'i faingata'a'ia ko eni.

'Uluaki ko e sivi mo e ako. 'A ia ko e kongá 'uluaki ko ia 'o e potung ue Potung ue Ako tonu ia. Ko e fakalahi mai ko 'a e Ako Ng ue faka'ilonga fehu'i ia ai Sea. Ko e 'uhinga he 'oku kehekehe 'a e ongo fo'i taumu'a ia 'o e ako faka'atamai mo e ako fakang ue. Ko e ako ng ue ia 'oku 'ikai ke a'u ia 'o *form seven* Sea. Meimei to'o p 'enautolu ia he foomu f p ko e foomu tolu *trade* nautolu ia ngata p nautolu he foomu nima ma'u ng ue nautolu nau 'osi ma'u 'enautolu 'enau ngaahi ng ue ki ai. Ka 'oku h mai 'a e *budget* ko eni kamata ke lahi ange 'a e pa'anga ia 'oku 'ave ki he ako ng ue. H mai 'oku lahi ange hono tokanga'i 'a e tafa'aki ko eni ko e 'uhinga he 'oku ola lelei angé ki he kaha'u 'o e fonua.

'Oku 'ikai ke toe h mai ko e ako 'ata'at 'oku makatu'unga ai 'a e mo'ui pea mo e kaha'u. Fie ma'u 'oku 'i ai ha ng ue ha tokotaha ko eni 'Eiki Sea pea 'oku t 'a e fakamamafa ki ai. Pea 'oku kau ia 'i he kongá 'oku 'ikai ke 'asi lelei 'i he *budget* ko eni 'a e ako ng ue ka ko e kongá lahi ia 'oku ma'u'anga mo'ui mei ai 'a kinautolu 'oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u ha'anau sivi lelei he foomu nima pea peh foki ki he foomu fitu. 'A ia ko e tefito'i fatongia ia 'oku 'ikai ke 'asi ko heni. 'Oku tatau p tama faiako ia p 'i he ako ng ue p 'i he kolisi, *primary, secondary* p ko 'ene *post sec*. M hino p ko e kau faiako tatau p ka ko e vahevahe ko ia 'o 'nasi ko ia 'o e ola 'a e ng ue 'oku h mai heni 'oku 'ikai ke lava ke fakapapau'i mai. Ko e h hono 'uhingá ?

Ko e founa tauhi tohi ko 'oku tau ng ue'aki 'oku ua Sea ko e *cash basis* eni. Ka 'oku tau fie faka'amu ke tau 'alu ki he *accrual* pea ko e *cash basis* eni 'a eni 'oku fai ko feme'a'aki ko ki ai. Ko ho pa'anga 'e tahá pa'anga 'e uá pa'anga 'e tolu 'o a'u p ko ki aí. Ko e founa tauhi tohi motu'a. Kuo 'osi taimi ke liliu 'a e founa tauhi tohi 'a eni 'oku fai ko 'a e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisit 'oku ne ng ue'aki 'a e lea ko e *performance indicator*. Ko e h e olá? Ko e ola e ng ue Sea 'oku h mai heni 'oku 'ikai ke lava ke fakapapau'i 'a e ola ka 'oku hiki e v henga. 'Oku h ai 'i he peesi k taki Sea kuo kamata ke t 'a e la' pea 'oku kamata ke nenefu 'a e vakai.

'Oku 'asi he peesi heni 'a e 236 Sea 'a e fakaikiiki 'a e pa'anga h atu mei he tokoni mei muli *notes on donor expenditure* f , ako m 'olunga ange 'i he kolisi 'a e ko e *post-secondary* pea peh leva ki he ki'i fo'i fika ko 14 totongi 'a e kau ng ue m taotao pea mo e tokoni fakatekinikale *consultants*. 'A ia 'oku kamata ke h mai 'i he tu'unga ko eni Sea 'a e liliu 'a e founa ng ue 'a e potung ue Potung ue Akó. Pea peh foki ki he faka'amu ki he ako ng ue. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku h mai ai 'a e kau *consultants* he taimi 'e ni'ih i fo'i v henga ko eni ko e vaeua miliona ke ne lava 'o ue'i hake 'a e tu'unga ko ia 'o e faka'amu 'i ha ki'i taimi nounou.

Sea ko e taumu'a ng ue heni hang p na'a ku lave atu ko ki ai 'oku totonu ke toe fakalelei'i ange 'a e taumu'a ng ue 'a e Potung ue Akó. P 'e nofo taha ki he ako p ko e ako'angá. Ongo taumu'a kehekehe ia Sea Potung ue Ako pea mo e ako'anga. Ko e ako'anga ia 'oku totonu ke vahe'i mavahe ia 'ave ia ki he Potung ue 'a e Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua fakataha atu pea mo e Fokololo. Vahe'i 'aupito kae nofo taha p 'a e fo'i tefito'i fatongia ko eni 'o e ako ki he'ene to'o 'a e kau mataotao mo e ako lelei he fonua ni. Pea 'oku mahu'inga ai he ko e 'uhinga he 'oku fai atu fai atu 'a e ng ue ni ia 'oku 'ikai ke kei lava ia ke ne fakah mai he 'e Potung ue Ako 'a e tefito'i fatongia ko ia.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea fakamolemole p pe 'e loto 'a e 'Eiki N pele ke ki'i tokoni p ki ai. Sea ko e ki'i tokoni Sea ko u tui kapau na'e me'a p 'a e 'Eiki N pele fika 'uluaki 'o Tongatapu ki he teemi kuo 'osi ki he 'Eiki Pal mia M l l e ngaahi fakakaukau ko eni he 'ikai ke tau toe l l a pehé ni Sea 'a e ngaahi fakakaukau ko iá. Pea ko u fakam l atu he pou pou ko ena pea mo e fokotu'u 'oku fai mai he 'Eiki N pele. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Vaea: M l . Ko e tapu ange p mo e, 'e Sea ko e *budget* foki ko eni ia 'oku fo'ou ia ko e fo'i tolu eni fo'i ta'u tolu eni 'a eni kamata ia heni lele ia ai. 'A ia ko e fo'i *budget* ko 'a e fo'i ta'u tolu ko eni taumu'a ia he fo'i ngaahi tefito'i fatongia ko eni. Ko e 'uhinga ko u lave atu ai ki ai 'o hang ko e me'a ko 'a e 'Eiki Minisit pea kapau na'a ku fakatokanga'i 'aneafi 'io ka 'oku 'osi e *budget* ia 'aneafi toe *re-group* e *budget* fo'ou ia ko eni fo'i fika eni ia 'e tolu. 'A ia ko e fo'i ta'u eni ia 'e tolu hokohoko toki 'osi ki he 19 'oku fika ia ai. Ko hono 'uhinga ko u lavelave atu ai ki ai Sea kapau te mou me'a p ki ai 'oku 'asi p h 'i he *budget* ko ia 'a e *proposal* ko ko e *review* pea mo e *budget*. Pea 'oku 'i he, 'oku tu'unga leva ai 'a e faka'amu ko eni ...

<002>

Taimi: 1540–1550

Lord Vaea: ... Sea ko hono 'uhinga ke fai hano to e vakai'i ki he tu'unga 'o e ta'u fo'ou pea mo hono le'ei 'o e fakakaukau he 'oku faingata'a'ia 'a e Minisit Akó he lolotonga ni ko hono 'uhinga he 'oku ne fai ki he fo'i tafa'aki ko , ka ko 'ene *specialty* 'ana 'oku nofo h . Ko e 'omai e ngaahi tafa'aki ko eni ko ngaahi ng ue, mo'oni 'aupito ia Sea. 'Oku mo'oni 'aupito, ka ko e kau faiako lelei foki ia 'oku 'i he potung ue ia. 'A ia ko e faka'amu ia mo e fakakaukau kapau 'e 'i ai ha tu'unga ki he kaha'ú pea to e fakalelei'i 'a e ngaahi tafa'aki ko eni ko e 'uhinga 'e lava ai e *quality assurance* ia ke to e vahevahe atu.

Tokanga ki he lahi kau faiako lelei mole atu mei Tonga ni

Ko e tu'unga 'oku fai ki ai 'a e tokanga faka'osi Sea fekau'aki pea mo e potung ue ko eni. Fu'u tokolahi 'aupito Sea 'a e 'auhia 'a e kau faiako ta'u lalahi mo e *experience*. 'Ikai ke puke kinautolu. 'Osi p honau ta'u ng ue pea nau hoko atu nautolu 'o 'o folau ki muli. Mahu'inga 'aupito p 'a e potung ue ko eni ke lava 'a kinautolu na'e ng ue ta'u fuoloa he potung ue ke puke mai pea to e *contract* nautolu ke nau to e hoko atu. Ko e 'uhinga he ko e konga lahi ia 'o e silapa mo e ngaahi ng ue, ko kinautolu p 'oku 'i ai. Pea 'oku mahu'inga 'aupito ia Sea. Ko e tu'unga ia 'oku 'i ai faka'amu ko eni. Ko e fakalelei ki he kaha'ú Sea 'oku pehe ni e faka'amu ki he kaha'ú. Nofu ma'u 'ata'at p Potung ue Akó ia 'i honau fatongia ko ia ko e 'ohake 'etau lelei tahá mei he foomu tolu ki he foomu onó. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kolisi 'a e siasí he ngaahi 'aho ni 'oku nau afe lahi 'aupito ki he tafa'aki ko eni ko e ma'u ng ue, 'o nau nofo ki ai. 'I he 'uhinga 'oku 'ikai ke nau to e lava 'e kinautolu 'o fakalelei'i e konga ko ia ki 'olungá. Ko e tefito'i fatongia e Pule'anga. Ko hono to'o e kau ako lelei, 'a eni 'oku 'i ai 'a e Kolisi Tonga, pea peh foki ki he kolisi Tonga *High* pea mo e Kolis Fakafaiakó, to'o kinautolu 'o mahino ko e kilimi ia e fonua. Pea 'oku ai e makatu'unga ai 'oku totonu ke nau tala. 'Aho ni, ki'i tuifio. Pea 'i he'ene peh 'oku holo ai 'a e tu'unga ko eni ko 'etau akó pea 'ikai ke kei ma'u ha tamaiki lelei ke nau folau 'o ako pea nau to e foki mai Sea.

Tokanga ke fakalelei'i taumu'a ng ue Potung ue Ako

Ko ia 'oku fai 'a e tokanga atu ki he potung ue ni. Fakalelei'i e taumu'a ng ue. 'Ai p fo'i taumu'a ng ue ke nofo p ki he akó 'ata'at . Tuku ange ako ng ue ia. 'Oku 'ikai ke lava ia ke mou mafasia kimoutolu ako ng ue, tuku ange ia ki ha to e potung ue kehe. Ka mou nofo taha p ke mou hanga 'o to'o 'a e lelei taha 'o e fonua ni ke fai'aki hono tufakanga hotau kaha'ú Sea. Ko e tefito'i fatongia ia na'e fai ma'up 'e he Potung ue Akó pea 'oku 'iloa ai 'a e fonua ni. Ka 'oku 'i ai e manavasi'i he'etau a'u mai ki hení p 'oku totonu ko ke tau kei hoko atu p 'ikai Sea. Ko e me'a ko eni 'oku tu'unga ia 'i he ngaahi ' *key performance indicators*, fa'a ng ue mai'aki 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga. Ka 'oku si'isi'i 'aupito he ngaahi 'aho ni Sea, si'isi'i 'aupito. Si'isi'i 'aupito ia he ko e 'uhinga 'oku faingam lie ke nau t p ko ia ki tu'apule'anga pea nau fononga ai. Totonu ke fakafoki mai kinautolu ke hoko atu hono poupu'i 'o e, te ke me'a mai 'e Pal mia. Sai ke ke ki'i me'a mai.

Tali Pule'anga ki he hoha'a ki he tu'unga e fokotu'utu'u ako he fonua ni

'Eiki Pal mia: Fakam l atu ki he 'Eiki N pele, neongo p 'oku 'ikai ko ha me'a eni 'oku fekau'aki tonu pea mo e potung ue, ngaahi me'a eni 'oku fekau'aki pea mo e *policy* mo e anga e fokotu'utu'ú. Ka neongo ia ko e 'uhinga ko e fu'u lahi 'a e ngaah me'a 'oku 'omaí, te u filifili p me'a ko 'oku peh 'oku 'aonga kau, ke u ki'i lave atu ki ai. Mahalo ko e me'a mahu'inga 'i he fakahoha'a ko eni 'a e 'Eiki N pelé, 'oku fekau'aki ia pea mo e 'ikai ke tau lava 'o, ko e fo'i fehu'i p te tau f f 'i 'a e kakai ko 'oku *drop off*. Sai, mei he ta'u 'uluakí ki he ta'u 12, 'a ia ko e *form 1* ki he *for 12*, foomu 12 ia. Ko e fo'i vaha'a ko ia 'oku totonu ke tau hanga 'o sio ki he anga ko 'ene, kapau 'oku tau kamata'aki ha toko 4000, ko e kau h fo'ou ia. Kamata p nganganá ia 'i he *form 3, form 4, form 5*. Ko 'ene a'u ko ia ki he *form five*, 'osi e p seti ia 'e 50 'osi nautolu ia kitu'a, 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ke fakam 'opo'opo e ngaahi 'uhinga ko ia. 'Alu ko ki he *form six*, a'u ko *form six* toe mai p p seti 'e 30 nai ki he... 'a ia ko e fa'ahinga p te nau lava 'o hoko atu mei he foomu onó ki he foomu fitú. Mahalo ko e me'a 'oku t ki ai e fakamamafa ko eni 'oku ou mahu'inga'ia ai, ko e h 'etau me'a 'e fai ki he fa'ahinga ko 'oku ngangana he vaha'a e *form 1* ki he *form 5*. Pea 'oku h mai leva e fo'i fehu'i ko ia, ko e h 'etau me'a 'e fai ki he kakai ko eni.

Manatu'i ko 'enau nganganá 'a nautolu 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku fakanatula, 'oku 'ikai ko Tonga ni p . 'Oku peh p anga 'o e akó 'i he fonua 'o e m maní. Ko 'ene 'alu ko a'u ki 'olunga ko 'ene toe si'i ia. 'A ia ko e a'u ko ia ki he foomu ono mo e foomu fitu, ko e fa'ahinga p tau peh ko e p seti ia 'e 30. Ko f p seti 'e 70 na'e fakamoleki ki ai e fu'u pa'anga lahi 'a e ngaahi m tu'a pea mo e kakai e fonua. Mahu'inga, 'oku 'i ai e ngaahi, manatu'i ko 'emau toki h mai 'a kimautolu 'i he ta'u kuo'osí. Ko e fehu'i ia ko eni na'e fononga mai p ia mo e kau Minisit ki mu'a he ta'u lahi, 'a eni p 'oku to e 'ohake ko eni. Pea na'e 'osi fai p ng ue ki ai 'a e kau Minisit kimu'a a'u mai p ki he Minisit ko eni na'e toki m l l atú. Na'a nau tokanga ki he me'a ko eni, pea 'oku mau mai p mautolu ke hoko atu p 'a e tokanga tatau, ke tokanga'i e fo'i.

H mai leva 'a e Fokololó, 'ikai ke ngata p he Fokololó, ngaahi 'apiako k toa 'oku 'osi 'i ai p 'enau fanga ki'i polokalama 'a nautolu ke tokanga'i 'a e kakai ko eni. 'A ia ko e me'a ia 'oku mahu'inga taha 'i he me'a ko eni 'a e 'Eiki N pele ko eni, 'oku fai e tokanga lahi 'a e potung ue ki he fu'u kakai na'e *invest* ai e Pule'anga, fakamoleki 'e he Pule'anga e pa'anga lahi faka'uli'ulia mo e ngaahi m tu'a ke ako'i e kakai e fonua, ka ko e pangó, ko e taimi 'oku tau a'u ai ki he foomu onó, to e mai e p seti 'e 30. A'u ko ia ki he foomu fitú 'a ia ko e taupotu tahá, toe mai e p seti 'e 15, ngangana k toa atu e fu'u toé. 'A ia ko e ' ngangana k toa ko 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe 'oku fekumi e potung ue ke 'ilo pea fa'u ha polokalma ko e h ha me'a 'e fai ki he kakai ko eni. Nofe fa'ahinga 'e ni'hi 'i 'api 'ikai ke to e 'i ai ha'anau me'a 'e fai. Nofe fa'ahinga 'e ni'hi 'o tokoni ki he tangata'eikí, ki 'uta, f ngota atu pea 'alu e kongá ki muli. Pea kei hoko atu e fa'ahinga 'i he *commerce*. 'Oku 'i ai mo e fanga ki'i 'apiako, fanga ki'i polokalama 'oku fakahoko p he ngaahi feitu'u kehekehe. 'Oku nau tokanga'i 'e nautolu e fa'ahinga ko eni, tautautefito ki he fa'ahinga he *form 5, form 4, form 5* mo e *form 6* ko 'oku 'ikai ke nau lava 'o a'u ki 'olunga. Mahalo ko e me'a mahu'inga ia ko 'oku 'o hake 'i he me'a ko eni. Pea 'oku ou fakaa'u atu p 'e au e me'a ko eni.

Ko 'emau h mai ko eni he ta'u kuo'osí kuo 'osi nofo ange 'a e ' *curriculum* mo e silapá pea mo e ngaahi fokotu'utu'u. Ko 'emau ha'u p 'a mautolu 'o hoko atu mo vakai'i kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku totonu ke fakalelei'i pea mau fakalelei'i, ko 'emau ng ue ia 'oku faí. Ko e me'a ko eni ki he me'a ko eni 'oku tokanga ki aí, tau tokanga k toa ki ai ke fakapapau'i ko e

silini 'oku *invest* pea 'oku fakamoleki 'e he potung ue ko ení 'oku 'aonga. Ka te u tala atu e me'a ko ení, 'i he ta'u 'e 10 kuo 'osí, 'osi fakamoleki e pa'anga 'e 50 tupu miliona p 'oku laka p ia ai. Tuku kehe ngaahi tokoni mei mulí, ki he akó.

Ko e fehu'i e 'aho ní, ko e h e fua 'o e akó 'oku tau mamata ki ai he 'aho ni. Fehu'i ia 'oku mau lolotonga nofo mo ia he potung ue mo mau feinga'i ke vete pea kumi ko e h hono 'uhinga, ko e h leva 'a e, ko e hala fononga ko eni 'oku tau fou ai na'e 'osi 'o hake 'anenaí, 'oku mau lolotonga fa'u e polokalama he taimi ni ke fakapapau'i ko e *quality*, 'oku 'i ai e me'a ko e *quality assurance* 'oku 'asi, ko e fo'i me'a hono uá ia. 'Uluakí ko e *policy* mo e *planning*. Ko hono uá ko e feinga'i ke kumi 'a e *quality*, ko e h e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'ilo 'a e f nau 'i he 'osi ange, fakamoleki ai e silini lahi 'a e potung ue. Pea ko 'emau ng ue leva ko hono vakai'i k toa e ngaahi ako 'a e Pule'anga, toe vakai'i mo e ngaahi 'apiako kehé ke fakapapau'i 'oku, ko e me' a'oku hokó, 'osi ange 'emau vakai'í, 'oku 'i ai e palopalema ia. Pea ko e 'uhinga ia na'e 'ikai ke fakalalakaka ai e akó he na'e 'ikai ke tonu hono fokotu'utu'u pea 'ikai ke tonu hono ng ue'i, ka ko e me'a 'uluakí, na'e 'ikai ke 'i ai ha *information* pau. Ko e *information* ko na'e movete holo he ngaahi va'á, 'a ia 'oku *disconnected*, 'ikai ke nau lava 'o fakama'opo'opo ki ha fo'i *database* 'e taha ke ha'u e tama fai tu'utu'uni 'oku 'osi fai 'ene tu'utu'uni 'i ha fo'i me'a pau. 'A ia ko e fo'i palopalema lahi ia he taimi ni pea 'oku 'i ai e me'a ko e *e-government*, ko e *e-government* ko e feinga 'a e ngaahi potung ue ke fa'u e ngaahi fakamatalá mo fakam 'opo'opo e ngaahi fakamatala ke lava 'o fakahoko ...

<001>

Taimi: 1550-1600

'Eiki Pal mia: 'A e lava 'o 'ilo'i pau ko e h e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Potung ue takitaha pea makatu'unga ai 'a e faitu'utu'uni 'a kinautolu ko 'oku nau faitu'utu'uni. Ko ia ko e, te u fakah atu e me'a ko eni, ko e palopalema lahi ia 'a e Potung ue fakataha mo e ngaahi Potung ue kehe pea 'oku ou tui 'oku mea'i p eni 'e he 'Eiki Pal mia. Ko e me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a ki ai 'a e *E-Government*, na'e 'uluaki fokotu'u p ia ki mu'a. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia na'e toki 'ai 'e mautolu. Ko e feinga'i ke fakam 'opo'opo e *data* ke ma'u ha fo'i p 'e taha, ke 'analaiso ke ne hanga 'o talamai e t kunga totonu 'oku 'i ai 'a e fakahoko fatongia p ko e *performance* fakalukufua mo e ngaahi Potung ue takitaha. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh ia 'i Tonga ni. Te u tala atu, 'oku tau kei feinga tautolu 'i he me'a ko eni 'oku ou fakamatala atu e *E-Government* pea 'oku mon 'ia 'a e me'a kuo 'i ai 'etau, 'etau me'a ko eni ko e *cable* 'a eni 'oku fokotu'u he taimi ni, kae malava ke fakahoko e ng ue ko ia. Na'e toki fokotu'u ni e me'a ko ia mahalo ko e ta'u p eni 'e tolu pea 'oku mau kei feinga'i ke ma'u 'a e kakai 'oku nau ma'u 'a e 'ilo mo e taukei ko eni kae lava 'o fakahoko e ng ue ko eni. He 'ikai lava 'o fakalelei'i p fakalalakaka 'a e *performance* 'a e ngaahi Potung ue kapau he 'ikai ke tau ma'u ke 'i ai ha fo'i *database* 'e taha fakam 'opo'opo makatu'unga ai te ne talamai 'a e tu'unga totonu 'oku 'i ai e Potung ue pea mo e fakahoko fatongia fakalukufua e fonua kae lava ke fai e tu'utu'uni ai. Ko ia 'oku ou fakam l atu 'i he, 'i he tokoni ko eni 'oku fai mai, ka 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali 'a e tau me'a ko eni ka tau toki m tuku ai ka tau toki hoko atu ki he ' me'a kehe.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, 'osi mahino e feme'a'aki ia ki he Sea. Mahino ia ka ko eni ko e, 'e Ha'apai 12 ko ho'o taimi eni, ta faka'apa'apa mu'a ki Vava'u 15 ke me'a mai pea ke toki faka'osi koe. M 1 . Vava'u 15.

Fehu'ia founa na'e liliu'aki 'esitimeti ngaahi polokalama kehekehe Potung ue Ako

S miu Vaipulu: Sea ki'i me'a nounou p . Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti Kakato. 'Oku ou fie lave p Sea ko 'eku fehu'i, tu'unga ko e fakalukufua. 'Oku 'i ai e me'a 'oku ui ko e 'esitimeti liliu mei he 'esitimeti kamata. Ko e 'esitimeti kamata ko e 62 ... Ko e 60 ... hiva kilu Sea ... miliona. Ko e 'esitimeti liliu 62 ... Ko e fehu'i, pa'anga mei f na'e fai 'aki 'a e fakaliliu ko eni? 'Oku mahino p ia mei he *source of funds* ko e pa'anga mei he *budget support* mo e ngaahi tokoni, 'Eiki Sea ka ko e pa'anga ia 'a e Pule'anga. H e founa na'e ng ue'aki 'o liliu ai 'a e 'esitimeti mei he tu'unga ko 'o e ta'u kuo 'osi ki he ta'u ni, pea 'oku h p ia 'i he ngaahi polokalama kehekehe ko eni 'a e Potung ue 'Eiki Sea. 'Oku fehu'ia, 'a e founa ko na'e fai'aki, hang p 'Eiki Sea ko e va'a ko eni na'e toki lave ki ai ko e *quality assurance*. 'Eiki Sea ko e 'alu ko fakaiiki, 'esitimeti kamata ko ia 'o e kau ng ue lau 'aho, ua kilu m ua poini valu ngeau,'oku 'i he peesi ua ngeau tolu taha. Ko e 'esitimeti liliu, ua kilu fitu mano. Pea 'oku lahi 'aupito 'i loto 'Eiki Sea pea ko e kole p 'e, ke tuku mai hano tali mu'a ke mahino ko e h 'a e founa na'e ng ue'aki ke liliu 'a e 'esitimeti ko eni mei hono tu'unga totonu ki he tu'unga ko 'oku 'i ai he taimi ni. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: K taki 'a e Pule'anga 'o tali mai 'a e t l fili ko eni.

Tali Pule'anga ki he t lafili he feliliuaki 'esitimeti Potung ue Ako

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu p mo e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Ko ia Sea, ko e, mou me'a p foki ki ai ko e pa'anga ko ena ko ki he tokoni ko mei muli, 'a ia ko e 'esitimeti kamata, lava p eni he konga ko ko mei muli, he ko e konga 'oku ui p ko ko e *in-kind* ko e konga pe ko 'oku 'ikai ke ha'u pa'anga tatau mo ia mo e pa'anga mo e *cash*. Ko eni 'oku na hikihiki naua na'e 6.7 he 'esitimeti kamata, 7.6 'i he me'a ko fakafuofua, 'a e fakafuofua ko 'osi ki he ta'u ni, pea mo e 9.8 'a e tafa'aki ko eni ko ki he ngaahi ng ue lalahi pea peh ki he 12. Sea ko e, ko e tu'unga ko eni ia koe'uh na'e 'i ai 'a e ngaahi *project* na'a mau 'amanaki 'e hoko mai, tautautefito ki he monomono ko eni 'a e ' , 'a e ' fale ko eni ako, ka ko e tu'unga ia ko . Ko e tu'unga fakalao 'oku sai p ia. Ko e tu'u ko 'a e lao, Kupu 12, 'o e Lao ko ia ko ia ki he Fale Pa'anga, kapau 'oku 'i ai ha pa'anga ia 'oku ma'u mei muli ko e ngaahi tokoni 'oku ma'u he lolotonga 'a e ta'u ka na'e 'ikai ke 'esitimeti, fakalao'i p ia ke h . 'A ia 'oku fakalao ia ke h mai he ngaahi me'a ko ia ka mau toki fakah mai mautolu ia ki he 'esitimeti Sea.

S miu Vaipulu: Ko e fehu'i p .

Sea K miti Kakato: M 1 .

S miu Vaipulu: Sea ko e fehu'i p ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ia.

S miu Vaipulu: Ki he Minisit Pa'anga. 'Ikai ko ko e pa'anga kotoa p 'e h mai ki he fonua ni ko e pa'anga ia 'a e fonua. Pea 'oku tu'utu'uni 'e he Konisit tone 'e toki ue'i p pa'anga ko eni 'oku 'ikai ko e lao, 'e m lohi e Konisit tone ia 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ia 'a e fehu'i. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Faka'at Lao Pa'anga feliuliuaki he 'esitimeti

'Eiki Minisit Pa'anga: M 1 Sea. M 1 'aupito, tapu p pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea peh ki he Hou'eiki. Ko ia ko e tu'u ko 'a e lao ia 'atautolu, Lao ko eni ko ki he Pa'anga. 'A ia ko e tu'u foki 'a e Konisit tone, Kupu 19, 'a ia ko e Kupu 19 ia 'oku 'i ai 'ene fel ve'i ko ko pea mo e pa'anga ko kuo pau ke ha'u ki he Fale Alea ka ko 'ene fel ve'i ko mo e Lao ko Pa'anga 'oku ne faka'at ai koe'uh ke ne faka'at , ha'u ki Fale Alea ni 'a e lao, tukukehe 'o ka ma'u ha pa'anga mei muli. Ko e tukukehe p ia 'oku ne 'omai, 'a ia 'oku ne fakafel ve'i ia mo e Kupu ko 19. 'A ia 'oku 'uhinga ai ko e h mai ko , 'e lava p Pule'anga ia ke mau ng ue'aki ha pa'anga mei muli 'o h mai 'i he lolotonga e ta'u 'o, ke fakahoko'aki 'a e ng ue. Ko e taimi ko 'e ha'u e fakamatala pa'anga pau ke kau mai ia ai. 'A ia pau ke mau l pooti mai mautolu ia. 'A ia ko e tu'u ia ko e konga ko Kupu 12 ko Lao ko ko ki he Pa'anga Sea. Ko e kupu ko ko e, mou mea'i p na'e toe ai mo e fakalahi ko e 39 ... 39 miliona foki e pa'anga ng ue. Pa'anga ko mei he Pule'anga . Ko e 38, 'a ia 'oku holo e 38 ia. 'A ia ko e tu'u ko he me'a 'oku holo 'a e pa'anga ko ena ko ki he faka'osi ko e ta'u 'i he pa'anga fakalotofonua. 'Oku ki'i kake p e pa'anga ko ko ki he pa'anga ko ena ki he tokoni mei muli, *budget support* 'aki e taha kilu, ka ko e hiki lahi ia mei he ma'u'anga pa'anga ko eni mei muli Sea 'oku ou lave ki ai ko e Kupu 12 ko 'o e pa'anga ko ko ki he Lao ko ki he Pa'anga 'a e fonua kuo tauhi 'e Fale Pa'anga, ko e konga ia ko ki ai Sea. M 1 . Ka u ki'i lave atu ai p au Sea fakamolemole ki he fehu'i 'anenai na'e 'omai mei he Hou'eiki Fakafofonga Fika 13 mei Ha'apai 'a e fo'i fehu'i mahu'inga fel ve'i pea mo 'enau uta ko ki Ha'apai, 'oku ou fakah atu ai p Sea 'oku te'eki ke tau mai 'a e vaka ki Tonga ni Sea 'oku kei ha'u p pea ko 'ene tau mai p ki Tonga ni pea 'oku ou kole ange ki he Fakafofonga k taki mai e pepa ki he me'a ke a'u mai koe'uh kae toki fekau ke toki hoko atu 'a e vaka ki tahi. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . M 1 , 'e Hou'eiki kuo, ko 'etau taimi kuo ofi ka ko e 12 te ke faka'atu'i p p te ke malanga p ...

Vili Hingano: 'Ai p ha'o tu'utu'uni Sea ...

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau p loti.

Lord Fusitu'a: Sea k taki 'oku te'eki ke tali mai 'eku fehu'i 'a'aku.

Sea K miti Kakato: Ko e h ho'o fehu'i?

Lord Fusitu'a: Ko e, na'e tali mai ia 'e he 'Eiki Minisit he peesi 229 ko e me'a'ofa fakang ue ko mo e 'inasi, hiki tolu miliona he 231, hiki taha miliona ko he 233 mo e hiki tolu miliona he 234, ko e me'a'ofa fakang ue mo e 'inasi kotoa 'oku te'eki ke, te'eki ke fai mai ha tali ia ...

Sea K miti Kakato: M 1 . ‘Oku ou fakam 1 ki Ha’apai 12 ‘i he faka’atu’i pea mo e, ko e me’a na’a ku ‘uluaki kole atu p ‘anenai ‘a e fefaka’apa’apa’aki mo e toka’i ‘o hang ko na’e fai ‘e he ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Pal mia. Tau p loti. Kalake ... Moutolu ‘oku mou laum lie lelei ke tali ‘a e Vouti ‘a e Potung ue Ako mo e Akong ue, mou k taki ‘o hiki ho’omou nima.

Vili Hingano: Sea sai p ka u ki’i kole atu e me’a ko eni ki he ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Minisit Ako, ka tau toki p loti p , sai p ?

Sea K miti Kakato: Sai p tau, hoko atu e f ... Fehu’i?

Tokanga ‘ikai ha tokoni ki he ngaahi ‘apiako maumau ‘i Ha’apai

Vili Hingano: ‘Io. ‘Eiki Sea k taki ko ‘eku, ke tokanga’i p ‘e au ia ‘etau, ‘etau ... K taki p ka mou me’a hifo ki he peesi 232 pea mo e 233, ko ‘etau *donor in-kind* eni ka ko e anga p eni ia ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ko e ‘uhinga ko e ngaahi s niti ko eni ‘oku ‘asi mai ko eni ‘i ai. Ko ‘eku vakai atu p au ia ia ki he ‘Eiki Minisit p kapau ‘oku kei, mahino p eni ki he ... mei he me’a ko ena na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga ki he monomono ko ia ‘a e ngaahi Lautohi Pule’anga na’e hoko ko ia he matangi ka ‘oku ou lave’i p ‘e au kapau kuo kei toe ko e ‘uhinga he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lautohi Pule’anga ‘i Ha’apai ‘oku nau fu’u fie ma’u lahi ‘aupito ha tokoni ki hono ‘a’i mo hono malu’i tautautefito ki he va’a ko eni ‘o e ngaahi lautohi. Ko e me’a p ia ‘oku ou fie kole atu ‘e ‘Eiki Minisit , kapau te ke tali mai koe eni te u pou pou atu ke tau p loti ai p ‘e tautolu ‘a e vouti ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

<009>

Taimi: 1600-1605

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea, ko u kole atu p ko e toki ‘omai eni ‘a e lisí. ‘Osi ma’u k toa ko e tu’u ‘a e lisi na’e ‘omai ‘e he Potug ue Akó ‘oku fe’unga mo e 50 miliona ‘a e pa’anga ko ‘oku fie ma’ú. Ko u tui kapau ‘oku hala ‘a Ha’apai, t ko e fo’i hala lahi ia pea ko u tui ke ‘omai p ‘a e lisí ia. Ka ko u tui ‘omai ‘a e lisí. Sea, kae fakatokanga’i ...

Kole tokoni ma’a e ngaahi ‘apiako ‘o Ha’apai

Vili Hingano:Sea, ko e *GPS* ‘a Kouló, *GPS* L fangá, *GPS* Mo’unga’oné, *GPS* Mata’ahó pea mo e *GPS* Tongaleleká. ‘Oku nau fie ma’u ke ‘a’i ke malu’i ‘a e f nau akó pea ke malu’i ‘enau *properties*. Ko e va’a ko ena ‘i he peesi 233 Va’a ko ia ki he ngaahi Kolisí. Ko ‘eku toki lave’i p eni ko e ‘uhingá ko e ‘Apiako Tailulu pea mo Sosefo pea mo Taufa’ahau/ Pilolevu na’e uesia lahi nautolu ‘e he matangi. Pea ‘oku kei tu’u p ‘a e ngaahi lokiako ko ia ‘oku kei maumau te’eki ke fai ha ng ue ia ki ai, pea ‘oku te’eki ke fai ha ako ki ai.

Ka na’e fai ‘a e tohi ‘a e motu’a ni ‘o kole ki he *ADB* pea na’e kei fai ‘a e fakaongoongo ki ai, he na’e hang p , hang hang p ‘e tokoni mai. Ka ko u toe kole atu p ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘etau *fund* heni mo e ‘Eiki Minisit Ako. Mo laum lie lelei ke si’i

fakakau atu mu'a 'a e si'i ngaahi 'Apiako ko eni 'i Ha'apai ko eni, Tailulu, S sefo pea mo Taufu'ahau/Pilolevu ki he me'a ko eni.

Kole ke fou p kole tokoni ki muli he founá

'Eiki Minisit Mo'ui: Ki'i kole tokoni atu p Sea. Tapu p mo e Feitu'u na Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki 'o e K miti ó. Ko e ki'i kole p ki he Fakafofonga, hang ko e ngaahi l pooti. 'Oku 'ikai ke 'ai ha me'a ke 'ave ki he Minisit Akó mo e Minisit Pa'anga ke fai na'a nounou Sea. 'Oku 'i ai p mo e ngaahi fie ma'u mei he ngaahi feitu'u kehe ki he ngaahi 'api lautohi Sea, ka 'oku 'i ai pe 'a e founa ng ue ke fakahoko, hang ko hono h ai p heni ia 'omai 'a e lisi mei Vava'u Sea, na'a mau fai p 'a e tohi 'o kole p 'o 'alu p he founa. Ka 'oku hang kiate au 'oku faitohi p 'a e Fakafofonga ia fakahangatonu p ia ki he ADB. 'Omai p 'a e lisi ke 'ave ki he Minisit Pa'anga mo e Minisit Ako ke fai ha sio ki ai fakalukufua ki he me'a ko ena 'a Ha'apai pea 'oku 'i ai p mo e 'u me'a kehe he 'u feitu'u kehe. M l Sea e ma'u faingamalie.

Sea K miti Kakato: M l ! Fakafofonga Ha'apai 12 me'a mai ke ke fiem lie.

Kole ke fakakau Ha'apai he 'inasi tokoni'i ngaahi 'apiako

Vili Hingano: Ko e kole p ia ke fakah atu 'i he me'a ko eni, ko e 'uhinga ko e 'inasi p ai 'a Tongatapu ai, ka 'oku 'ikai ke 'inasi ai 'a e ngaahi 'apiako ko eni kuo si'i talu hono uesia mei he matangi. Pea kapau 'e tali 'a e me'a ko eni 'Eiki Minisit , te ne tali mai eni... pou pou lahi atu.

'Eiki Minisit Pa'anga: Hufanga he fakatapu ko e lisi 'oku ke me'a mai 'aki 'osi ma'u ia.

Vili Hingano: Sea, fakakau atu 'a e p loti ...

Sea Komiti Kakato: M l . Ko e fonua ako foki 'a Ha'apai, pea 'oku tokanga 'a e Fakafofonga ke kei *maintain* 'enau tu'unga fakaako. Ko ia ko kimoutolu 'oku angalelei ke tali 'a e Vouti 'a e Potung ue Ako mo e Ako Ng ue, fakataha pea mo e ngaahi fakatonutonu. K taki 'o hiki ho nima.

P loti'i 'o tali Vouti Potung ue Ako & ngaahi fakatonutonu

Kalake T pile: 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Veivosa *Light of Life* Taka, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit kihe Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Tu'iha'angana.

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hongofulu-m -taha. (11)

Sea K miti Kakato: M l ! Ko kimoutolu 'oku 'ikai laum lie lelei ke tali 'a e Vouti 'a e Potung ue Akó mo e Akong ue. K taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito. Toe 'etau Vouti 'e 7. Hou'eiki! Tau liliu 'o **Fale Alea.**

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Malo ‘aupito ‘a e feme’a’aki pea hang p ko e kole mei taumu’á, ko e ‘aho 28 ko ? Ko ia ...ko ‘ene ‘osi pe...‘aho 28? Tau toki kamata p ki he ‘aho 28, 10.00. M 1 .

Kelesi

(Na’e kelesi ai pe e fakataha’anga é he ‘Eiki Sea)

<004>

Fakam ’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho Monite, 20 ‘o Sune 2016

10:00 am

Fale Alea ‘o Tonga

- 1. Lotu – Fakafofonga Tongatapu 4**
- 2. Ui ‘o e Fale Alea**
- 3. Me’a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea**

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 o Tongatapu i l pooti mai a e ola o e fakataha a e PanPAC na e me a atu ai ki *Nadi*, Fisi.

4. K MITI KAKATO:

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017

VOUTI 16 – POTUNG UE AKO & AKO NGAUE

Me a a e Minisita Pa anga o fakama ala ala a e vouti.

Me a a e Fakafofonga N pele Ongo Niua o fehu i a e hiki mei he *original estimate* 2015/2016 i hono fakafehoanaki ki he esitimeti 2016/2017. Pea ko e h a e visone fakalukufua a e Pule anga ki he fe'amokaki [*deficit*].

Me a a e Eiki Pal mia o fakama ala ala a e hiki i he vouti. Ko e kongá lahi o e pa anga oku alu p ia ki he vahe [p seti 80] pea kapau e fie ma u ke langa a e ng ue ki he akó oku fie ma u ha pa anga ke fakahoko aki ia. Me a a e Minisita Pa anga ko e pa anga ng ue ko e 6.7m oku hiki aki, a e pa anga ng ue a e potung ue mo e ngaahi ng ue kehe pe kau ai a e tokoni i e ngaahi lautohi si i.

FALE ALEA [12pm]

Me a a e Eiki Pal mia o kole ke oua e fakataha a e Fale Alea i he Tusite 21 Sune. Me a a e Eiki Sea ke fakataha pe a e Fale Alea he aho ni o a u ki he 4pm pea toloi mei ai.

FALE ALEA [2pm]

Me a a e Fakafofonga Ha apai 13 o kole ke fakavave i ange a e ave mei uafu a e koloa ki he langa tokoni i Ha apaí. Kole a e Minisita Pa anga ke tuku ke fai ha sio kiai. Hoko atu o me a a e Minisita Fonua oku ikai ko e uHINGA e tuai a e langá ko e me a fakakelekelé he oku osi maau a e me a fakakelekelé ko e isiu ko e *ownership* o e fale.

KOMITI KAKATO [2pm]

Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017

VOUTI 16 – POTUNG UE AKO & AKO NG UE

Hoko atu a e feme a aki. Me a a e Minisita Pa anga oku i he p seti e 70 a e fakamole ki he v henga pea ko e toenga ko e pa anga ng ue ia. Me a a e Fakafofonga N pele Eua o tokanga ki he pa anga folau mo e *raw marks* mo e *standardization*.

Na'e tali ai pe mo e 'a e Vouti e Potung ue Ako & Ako Ng ue mo hono ngaahi fakatonutonu.

P LOTI O TALI 11/0.

FALE ALEA [4pm]

TOLOI A E FALE ALEA KI HE T SITE 28 SUNE 2016, 10AM.

